

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
інфарматыкі і радыёэлектронікі»

Кафедра гуманітарных дысцыплін

Дзяржаўнасць Беларусі: гісторыя і сучаснасць

Метадычны дапаможнік
па курсу «Гісторыя Беларусі»

Мінск БДУІР 2011

УДК 321.1(476)(075.8)+321.6/8(476)(075.8)
ББК 63.3стд1-3(4Беи)я7
Д43

А ў т а р ы:

Я. К. Новік, В. У. Лютава, Л. В. Мікалаева, Я. І. Бараноўскі,
Н. І. Куракевіч, Ю. І. Літвіноўская, У. Я. Парфянкоў

Р э ц е н з е н т:

дацэнт кафедры гісторыка-культурнай спадчыны
дзяржаўнай установы адукацыі «Рэспубліканскі інтытут вышэйшай школы»,
кандыдат гістарычных навук А. А. Любая

Дзяржаўнасць Беларусі: гісторыя і сучаснасць : метаад. дапаможнік
Д43 па курсу «Гісторыя Беларусі» / Я. К. Новік [і інш.]. – Мінск : БДУІР,
2011. – 40 с.
ISBN 978-985-488-656-5.

У метадычным дапаможніку разглядаюцца праблемы ўзнікнення і развіцця ўсіх форм дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі, станаўленне беларускай дзяржаўнасці. У адпаведнасці з тэмамі курса «Гісторыя Беларусі» аналізуюцца гістарычныя мадэлі мадэрнізацыі грамадства і дзяржавы. У выданні сфармуляваны пытанні для паглыбленага засваення матэрыялу.

Для студэнтаў усіх спецыяльнасцей і форм навучання БДУІР.

УДК 321.1(476)(075.8)+321.6/8(476)(075.8)
ББК 63.3стд1-3(4Беи)я7

ISBN 978-985-488-656-5

© УА «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
інфарматыкі і радыёэлектронікі», 2011

Змест

Уводзіны.....	4
1. Вытокі дзяржаўнасці на беларускіх землях у IX – першай палове XIII стст. Раннефеадальныя княствы, іх дзяржаўна-палітычны лад.....	5
2. Асновы дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага.....	9
2.1. Грамадска-палітычны лад Вялікага Княства Літоўскага.....	9
2.2. Дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай і дзяржаўнасць Вялікага Княства Літоўскага.....	11
3. Дзяржаўнасць Расійскай імперыі на беларускіх землях.....	15
4. Дзяржаўнасць Беларусі ў 1917–1920 гг.....	19
5. Грамадска-палітычны лад СССР і БССР. Асноўныя рысы беларускага савецкага грамадства.....	24
5.1. Асаблівасці палітычнай сістэмы ў БССР у 20–40-я гг. XX ст.....	24
5.2. Палітычная сістэма ў 50-х – першай палове 80-х гг.....	28
6. Абвяшчэнне суверэннай Рэспублікі Беларусь. Беларуская дзяржаўнасць на сучасным этапе.....	33
Крыніцы і літаратура.....	38

УВОДЗІНЫ

Выкладанне курса «Гісторыя Беларусі» ў вышэйшай навучальнай установе прадугледжвае вывучэнне асноўных этапаў станаўлення форм дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі і фарміравання беларускай дзяржаўнасці. Студэнты павінны зразумець і засвоіць эвалюцыю форм дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі ў IX–XIX стст., асноўныя кірункі фарміравання беларускай дзяржаўнасці ў XX ст., працэс афармлення і канстытуцыйнага ўмацавання дзяржаўнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь.

Сёння не ўзнікае сумненняў у тым, што беларуская дзяржаўнасць прайшла дастаткова доўгі, шматвяковы шлях гістарычнага развіцця. Узнікненне, станаўленне, развіццё дзяржавы на Беларусі, пачынаючы ад ранніх, простых формаў дзяржаўнасці, адбывалася ў рэчышчы агульнай гісторыі чалавецтва, ў шчыльным культурным, эканамічным і палітычным узаемадзеянні з суседнімі народамі. Характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, культурнага жыцця беларускага народа і тыя змяненні, якія паступова адбываліся ў сувязі з развіццём і ўскладненнем гістарычнага працэсу, знайшлі адлюстраванне і ў гісторыі дзяржавы.

Вывучэнне пытанняў дзяржаўнасці ў курсе «Гісторыя Беларусі» не толькі дае агульнае ўяўленне аб стане і характэрных рысах развіцця нашай дзяржавы, але перш за ўсё дазваляе асэнсаваць узровень развіцця дзяржаўнасці, выявіць месца асобы ў грамадстве і ролю народа ў гістарычным працэсе. У гісторыі дзяржаўнасці Беларусі паэтапнае развіццё праходзіла пад уздзеяннем шматлікіх унутраных і знешніх абставін. Найбольш акрэслена ў ёй адбіліся характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця народа.

Дзяржаўнасць і права як элементы агульнай культуры грамадства адлюстроўваюць узровень духоўнага жыцця народа, светапогляд грамадства ў той ці іншы перыяд, змены ў правасвядомасці народа. Вывучэнне прававой спадчыны беларускага народа, якое даволі доўга стрымлівалася шэрагам фактараў, дае нам уяўленне аб узроўні прававой культуры нашага грамадства ў той ці іншы гістарычны перыяд. У дапаможніку разгледжаны гістарычныя прычыны ўзнікнення і шляхі станаўлення нацыянальнай дзяржаўнасці, розныя яе формы, абгрунтоўваецца з пазіцый гістарычнага матэрыялу станаўленне ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці.

Мэта метадычнага дапаможніка – сцісла абагульніць гістарычны вопыт беларускага народа, у тым ліку вытокі і ўсе формы дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі, вылучыць у кожнай тэме курса «Гісторыя Беларусі» праблемы дзяржаўнасці і дапамагчы студэнтам засвоіць іх. Прапануемыя пытанні і заданні разлічаны не толькі на самастойную працу студэнтаў, але і абмеркаванне іх на практычных занятках для пошуку адказаў пад кіраўніцтвам выкладчыка.

1. ВЫТОКІ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У IX – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIII стст. РАННЕФЕАДАЛЬНЫЯ КНЯСТВЫ, IX ДЗЯРЖАЎНА-ПАЛІТЫЧНЫ ЛАД

Полацкае княства. Адным з найбольш буйных, моцных і ўплывовых дзяржаўных феадальных утварэнняў на нашых землях было Полацкае княства. Яно ўзнікла ў IX – X стст. у сярэднім цячэнні Заходняй Дзвіны. Першае летапіснае ўпамінанне аб Полацку прыпадае на 862 год. Полацкае княства займала ўсю Паўночную Беларусь і межавала на поўначы з Наўгародскай зямлёй, на ўсходзе – са Смаленскай, на поўдні – з Турава-Пінскай, на захадзе – з землямі літоўска-латышскіх плямён: земгалаў, латгалаў, ліваў і г.д.

Гісторыя Полацкага княства як першага раннефеадальнага дзяржаўнага ўтварэння поўная легенд і паданняў. Аб гэтым сведчаць і самыя раннія пісьмовыя крыніцы. Яны гавораць пра Полацк канца IX – пачатку X стст. як пра ўмацаваны цэнтр са сваім «вялікім князем», які прымаў удзел разам з іншымі князямі ў далёкіх паходах. Развіццё Полацка як стольнага горада ішло паралельна з развіццём яго як важнага цэнтра рамяства і гандлю. Гэтаму ў немалой ступені спрыяла выключна выгаднае геаграфічнае становішча горада на адным з адгалінаванняў шляху «з варагаў у грэкі».

Полацкае княства мела свае асаблівасці ў арганізацыі палітычнага ладу жыцця. Княства мела сваю заканадаўчую і выканаўчую ўладу. Заканадаўчая ўлада належала вечу, ці народнаму сходу. Веча запрашала князя на княжанне, кантралявала яго дзейнасць, прымала законы, выбірала ўраднаўцаў (службоўцаў), ухваляла аб'яўленне вайны ці міру. Улада вечы распаўсюджвалася не толькі на горад, але і на ўсю воласць, раскіданая па ўсяму княству весі. У Полацкім княстве вечы праіснавала да канца XV ст. (1488 г.), калі гораду было дадзена магдэбургскае права.

Выканаўчая ўлада ў Полацкім княстве належала князю. Акрамя мясцовых, на княжанне маглі запрашацца і прышлыя князі. Яны вербаваліся з тых нармана-скандынаўскіх элементаў, якія часта праходзілі праз Русь з поўначы на поўдзень. Князі займаліся вайскавай справай, хадзілі ў паходы са сваёй дружнай у іншыя землі. Акрамя таго, князь быў заняты адміністрацыйнай справай, вяршыў суд, забяспечваў абарону гандлёвых шляхоў і караванаў у сваім княстве. Полацкія князі з'яўляліся сюзерэнамі на тэрыторыі, дзе ажыццяўлялася іх улада, як гэта назіралася ў іншых сярэдневяковых дзяржавах.

Палітыка полацкіх князёў была самастойнай і накіравана на пашырэнне і ўзмацненне Полацкага княства. На паўднёвым памежжы княства было заснавана ўмацаванае паселішча – Мінск, якое за кароткі тэрмін ператварылася ў ваенна-адміністрацыйны цэнтр паўднёвай часткі Полацкай зямлі, а таксама асяродак рамесніка-гандлёвай дзейнасці. Не выпадкова, што ў 1067 г. Мінск адважыўся выступіць супраць аб'яднанага войска кіеўскага, чарнігаўскага і пераяслаўскага князёў.

З канца IX ст. у Полацкім княстве, як і ў іншых старажытных землях Беларусі, насельніцтва якіх характарызаваўся агульнай этнічнай

самасвядомасцю, моўным адзінствам, падабенствам культуры, адбываліся аб'яднальныя этнапалітычныя працэсы. Паводле летапісных паданняў, важкіх поспехаў Полацкая зямля дасягнула падчас княжання Усяслава Чарадзея (1044 – 1101). Як пішуць летапісцы, князь шмат працаваў дзеля дабрабыту Полацкай зямлі, забываючыся пра сон і адпачынак.

У часы Яраслава Мудрага кіеўскі пасад быў галоўны і полацкія князі з гэтым лічыліся. Пасля яго смерці (1054) кіеўскі пасад заняў старэйшы сын Яраслава – Ізяслаў, тытулаваны на вялікага князя, чарнігаўскі пасад – Святаслаў, пераяслаўскі – Усевалад.

Усяслаў, як полацкі князь, прымаў удзел у сумесных паходах паўднёварускіх князёў супраць полаўцаў, якія ўвесь час пагражалі Кіеву. Так доўжылася да 60-х гг. XI ст. З гэтага часу зноў разгараецца барацьба Полацка з Кіевам. Яна сведчыла аб тым, што Полацкае княства ў той час стала адным з самых моцных, магло супрацьстаяць Кіеву і з гэтым вымушаны былі лічыцца не толькі блізкія суседнія землі, але і розныя іншыя сілы як з Усходу, так і з Захаду. Сімвалам незалежнасці Полацкага княства, яго роўнасці з Кіевам і Ноўгарадам быў Сафійскі сабор, які пабудоваў Усяслаў Чарадзея у Полацку.

Згодна з паданнямі летапісцаў, у 1065 г. Усяслаў аблажыў Пскоў, а ў наступным годзе ўзяў Ноўгарад, забраўшы як вайсковы здабытак царкоўную маёмасць Сафійскага сабора. У адказ тры браты – Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад – аб'ядналіся і выступілі супраць Усяслава. Сумеснымі намаганнямі ім удалося атрымаць перамогу. У сакавіку 1067 г. на р. Нямізе адбылася адна з самых жудасных на той час бітваў. Аб крываваых падзеях бітвы на Нямізе ў сакавіку 1067 г. аўтар «Слова пра паход Ігаравы» пісаў: «На Неміге снопы стелют головами, молотят цепями булатными, на току жизнь кладут, веют душу от тела. Неміги кровавые бреги не житом были посеяны, а костями сынов русских».

Тураўскае княства. Другім найбольш магутным раннефеадальным княствам на тэрыторыі Беларусі было Тураўскае княства, якое ўтварылася ў канцы IX ст. У апошняй чвэрці X ст., калі ў Полацку княжыў Рагвалод, Тураўская воласць належала Полацкаму княству. Падчас супрацьстаяння кіеўскіх князёў супраць Полацка Тураўская зямля была далучана да Кіева як асобная воласць велікакняжацкага ўладання.

Турава-Пінская зямля займала важнае геапалітычнае становішча. Яна мела шырокія гандлёвыя сувязі з Кіевам, Польшчай, Паўночным Прычарнамор'ем, Блізкім Усходам, Сярэдняй Азіяй, Прыбалтыкай і Валынню. Тураў быў адным са значных культурна-рамесніцкіх цэнтраў.

У часы княжання ў Кіеве Уладзіміра намеснікам у Тураве быў Святаполк Акаянны (988 – 1015), які спачатку рыхтаваў змову супраць бацькі, а потым выступіў супраць братаў у барацьбе за кіеўскі трон.

Пасля яго княжання Тураўскае княства было ўключана Яраславам Мудрым ў склад Кіеўскай Русі ў якасці воласці, на якую распаўсюджвалася ўлада непасрэдна кіеўскага князя. Воласць не мела свайго самастойнага статуса і замацаванай за ёй княжацкай лініі. Тураў мог разглядацца як буфер паміж Полацкам і Кіевам. Таму кіеўскія князі імкнуліся трымаць Тураў пры сабе,

накіроўваючы туды князямі сваіх сыноў і блізкіх сваякоў. У XII ст. Тураўская зямля разам з Кіевам пераходзіла то да суздальскіх, то да валынскіх князёў.

Галоўнымі галінамі гаспадаркі ў Полацкім і Тураўскім княствах былі земляробства і жывёлагадоўля. Земляробчае насельніцтва было арганізавана ў абшчыны – «верві», «міры» – і пражывала ў невялікіх сёлах – «весьях». Адміністрацыйным і рэлігійным цэнтрам некалькіх «весьяў» было вялікае сяло – «пагост». Ва ўмовах развіцця феадальнага грамадства склад земляробчага насельніцтва па маёмаснаму і прававому становішчу быў не аднолькавы. У найбольш аддаленых месцах жылі яшчэ вольныя сяляне, але асноўную масу складалі залежныя ад феадала сяляне-смерды.

На другім полюсе феадальнага грамадства стаялі князі і баяры. Эканамічную аснову іх улады складала маёмасць на зямлю. Існавалі розныя формы феадальнага землеўладання: вотчыннае – валоданне зямлёй, сядзібай, сялянамі з правам продажу зямлі, падзелу яе і перадачы ў спадчыну; памеснае – перадача зямлі буйнога феадала ў часовае карыстанне за службу (звычайна грашовую) без права спадчыны. Буйнымі феадаламі-ўласнікамі ў той час былі таксама царква і манастыры.

У 50-я гады XII ст. Тураў выйшаў з падпарадкавання Кіеву, і ў ім усталявалася самастойная княжацкая дынастыя.

Такім чынам, Полацкае і Тураўскае княствы мелі ўсе атрыбуты дзяржаўнай улады – улады заканадаўчай (веча), выканаўчай (князі і дружыны) і судовай (князі і цівуны). Іх можна лічыць першымі раннефеадальнымі дзяржавамі-манархіямі на тэрыторыі Беларусі.

Беларускія землі ў перыяд феадальнай раздробленасці. Цяжкім і складаным для зямель Кіеўскай Русі аказалася XII – XIII стст. Наступіў перыяд феадальнай раздробленасці. Гэта была заканамерная з’ява ў працэсе гістарычнага развіцця феадальнага грамадства. У гісторыі працэсы цэнтралізацыі і дэцэнтралізацыі змяняюць адзін аднаго. Тыя фактары, што прымусілі князёў аб’яднацца ў Старажытнарускую дзяржаву (знешняя небяспека і неабходнасць стварэння прававога рэгулявання ўзнікаючых феадальных адносін) выканалі сваю місію. Наступіў новы этап – паглыбленне і развіццё феадальных адносін. Умацаванне класу феадалаў дазволіла ажыццяўляць уладу над феадальна-залежным насельніцтвам без дапамогі кіеўскага князя і яго дружыны. На месцах узніклі моцныя эканамічныя і палітычныя цэнтры, здольныя ўладарыць самастойна, што адпавядала патрабаванням часу.

Пасля смерці Усяслава Полацкага зямля была падзелена паміж яго сынамі (іх было шэсць), якія потым сталі надзяляць валасцямі сваіх дзяцей. З’явіўся шэраг асобных княстваў: Полацкае, Мінскае, Віцебскае, Друцкае, Ізяслаўскае, Лагойскае і інш. Пасад у Полацку лічыўся галоўным. Гэты горад працягваў заставацца найважнейшым палітычным цэнтрам.

У канцы XII – пачатку XIII ст. на тэрыторыі Тураўскага княства ўтварыўся шэраг дробных феадальных княстваў – Тураўскае, Пінскае, Слуцкае, Клецкае, Дубровіцкае.

Пытанні і заданні

1. Растлумачце, у чым сутнасць летапіснага падання аб прызванні варагаў на Русь і нарманскай тэорыі ўтварэння Старажытнарускай дзяржавы? Чаму ў рэшце рэшт распалася Старажытнаруская дзяржава?
2. На якіх падставах Полацкае і Тураўскае княствы можна лічыць першымі раннефеадальнымі дзяржавамі-манархіямі на тэрыторыі Беларусі? Ахарактарызуйце дзяржаўна-палітычны лад раннефеадальных княстваў.
3. Якому дзяржаўнаму органу належала заканадаўчая ўлада ў Полацкім княстве? Ахарактарызуйце яго функцыі.
4. Якім чынам увядзенне хрысціянства звязана са станаўленнем раннефеадальнай дзяржаўнасці?
5. Чаму полацкія князі не маглі ўдзельнічаць у барацьбе за кіеўскі пасад і быць вялікімі кіеўскімі князямі?
6. Раскажыце аб найбольшай магутнасці Полацкага княства пры Усяславе Чарадзеі. Што вам вядома аб бітве на Нямізе ў 1067 г.?
7. Раскажыце, што вядома з летапісаў пра першыя раннефеадальныя дзяржавы-манархіі на тэрыторыі Беларусі. Ахарактарызуйце сацыяльную структуру іх грамадства.

2. АСНОВЫ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ Вялікага Княства Літоўскага

2.1. Грамадска-палітычны лад Вялікага Княства Літоўскага

У сярэдзіне XIII ст. з'явілася мноства фактараў, якія садзейнічалі ўзнікненню адной з буйнейшых дзяржаў сярэднявечнай Еўропы – Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (далей – ВКЛ). Далейшае развіццё феадальных адносін, сельскагаспадарчай вытворчасці, рамяства, гандлю, рост гарадоў; паглыбленне сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства, сацыяльных супярэчнасцей паміж саслоўямі; неабходнасць барацьбы са знешняй небяспёкай, – усё гэта падштурхоўвала заходнерускія княствы да аб'яднання, кансалідацыі, утварэння адзінай дзяржавы. Вялікую ролю ў аб'яднанні літоўскіх і заходнерускіх зямель у адзіную дзяржаву адыграў фактар узаемнага імкнення.

Сярод вучоных няма ўзгодненага пункту гледжання на конт этнічнай асновы дзяржаўнасці ў ВКЛ. Існуюць тры найбольш акрэсленыя канцэпцыі працэсу яго ўтварэння. Першая, традыцыйная («літоўская») канцэпцыя сцвярджае, што літоўскія князі заваявалі беларускія землі, падпарадкавалі іх сабе, скарыстаўшыся аслабленнем Русі з-за міжусобіц і мангола-татарскага нашэсця.

Другая – новая («беларуская») канцэпцыя адзначае, што гістарычныя крыніцы сведчаць аб заваяванні сучасных літоўскіх зямель Новагародскім княствам.

Прыхільнікі трэцяй «цэнтрысцкай» канцэпцыі сцвярджаюць, што ВКЛ на розных этапах свайго існавання было дзяржавай, у якой дамінавалі розныя этнічныя групы. Працяглы час (сярэдзіна XIII – сярэдзіна XV стст.) ВКЛ было літоўска-беларускай дзяржавай, у якой літоўскае палітычнае лідэрства ўраўнаважвалася беларускай палітычнай арганізацыяй. З сярэдзіны XV ст. і ў XVI ст. ВКЛ існавала як беларуска-літоўская дзяржава, дамінантай у якой быў беларускі пачатак.

Працэс утварэння ВКЛ быў працяглым і складаным. Ён доўжыўся больш за стагоддзе – з другой чвэрці XIII ст. па трэцюю чвэрць XIV ст. Аб'яднанне праходзіла рознымі шляхамі: у выніку дыпламатычных дагавораў, шлюбных сувязей ці шляхам захопу.

Пачатак працэсу фарміравання новай дзяржавы звязаны з імем князя Міндоўга (сярэдзіна 30-х гг. XIII ст. – 1263 г.), які аб'яднаў Літву з Новагародскім княствам. Пры яго наступніках, вялікіх князях Войшалку (1264 – 1267 гг.), Трайдзеню (1270 – 1282 гг.), Віценю (1293 – 1316 гг.), Гедыміну (1316 – 1341 гг.), Альгерду (1345 – 1377 гг.), Вітаўту (1392 – 1430 гг.) адбывалася паступовае павелічэнне тэрыторыі і ўзвышэнне магутнасці ВКЛ.

Па форме дзяржаўнага ўладкавання ВКЛ уяўляла сабой поліэтнічную феадальную федэрацыю. Пры гэтым характар дзяржаўнага ладу краіны эвалюцыяніраваў пад уплывам барацьбы цэнтрабежных і цэнтраімклівых

тэндэнцый, якія пранізвала ўсё ўнутрыпалітычнае жыццё княства ў XIV – XVI стст. Спачатку ўлада вялікага князя ў межах яго дзяржавы нічым не абмяжоўвалася і ён з’яўляўся адзінай крыніцай права, але ўжо ў XV ст. з’явілася яе абмежаванне шляхецкімі прывілеямі (1413, 1432, 1434 і 1447 гг.), а потым і магнацка-шляхецкімі палітычнымі органамі – Радай паноў і шляхецкім вальным сеймам. Так, прывілеі 1492 і 1506 гг. увялі заканадаўчае абмежаванне ўлады вялікага князя з боку паноў Рады. А ў Статуце ВКЛ 1529 г. ужо гаварылася аб неабходнасці выдаваць прывілеі выключна на вальным сейме. Такім чынам, XIV – XVI стст. у ВКЛ склалася дакладная і акрэсленая сістэма прадстаўнічай манархіі. Прадстаўнічыя ўстановы сур’ёзна абмяжоўвалі ўладу вялікага князя, спрыялі замацаванню федэратыўных асноў дзяржавы.

У выніку таго, што ў ВКЛ не склалася якіх-небудзь спецыяльных устаноў цэнтральнага кіравання, акцэнт у распарадка-выканаўчых функцыях быў перанесены на мясцовы ўзровень. Арганізацыя мясцовага кіравання была дастаткова складанай. У краіне захоўваліся яшчэ некаторыя старадаўнія княствы на чале з князямі, праўда, пазбаўленымі былых прывілеяў. Частка княстваў была ператворана ў ваяводства на чале з ваяводамі. Больш дробнымі тэрытарыяльнымі адзінкамі былі паветы на чале са старастамі.

На мясцовым узроўні быў створаны дастаткова разгалінаваны адміністрацыйны апарат: кашталяны, гараднічыя, харужыя і г. д. Ніжэйшым звяном у сістэме кіравання з’яўляліся соцкія, дзесяцкія, цівуны і валасныя старцы (у Падняпроўі, Задзвінні), галоўным абавязкам якіх было збіранне розных пабораў і даніны. Прадстаўнічымі органамі мясцовага кіравання ў ваяводствах і паветах з’яўляліся сеймікі, на якіх рашаліся некаторыя пытанні мясцовага кіравання і выбіраліся паслы-дэпутаты на вальны сейм. Толькі ў выніку рэформ 1565–1566 гг. пасля праведзенага ўпарадкавання адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел набыў структуру: ваяводства – павет – воласць.

Насельніцтва гарадоў да XV ст. падпарадкоўвалася велікакняжацкім намеснікам. Пачынаючы з канца XIV ст., а асабліва ў XVI ст., у ВКЛ уводзіцца магдэбургскае права – сістэма гарадскога самакіравання. На чале гарадской улады стаяў войт, прызначаны вялікім князем з ліку феодалаў або заможных мяшчан (у прыватнаўласніцкіх гарадах магнат прызначаў войта з мяшчан свайго горада).

Войт ажыццяўляў галоўную распарадчую ўладу ў гарадской абшчыне, а таксама вяршыў войтаўскі суд. Яго намеснікам быў лентвойт. Органам гарадскога самакіравання была гарадская рада (магістрат), якая складалася з Рады і лавы, і не толькі кіравала гарадскімі справамі, але і мела функцыі суда. Члены Рады (радцы, райцы) і гарадскога суда (лаўнікі) выбіраліся з ліку заможных гараджан. З ліку радцаў выбіраўся бурмістр, галоўным абавязкам якога было вядзенне пасяджэння магістрата ў якасці старшыні. Жыхары гарадоў, якія атрымалі самакіраванне паводле магдэбургскага права, вызваліліся ад феадальных павіннасцяў, суда, улады ваявод і старастаў. У гарадах існавалі кварталы або ўчасткі з дамамі, якія належалі феодалам і не падлягалі гарадской уладзе – юрыдыкі.

Судовая сістэма, якая склалася ў ВКЛ, спалучала суды двух тыпаў: агульныя, што былі звязаны з органамі дзяржаўнага кіравання, і саслоўныя. Судовая сістэма ВКЛ была рэфармавана ў 1565–1566 гг., калі шляхта атрымала самакіраванне і ў паведах былі створаны шляхецкія суды (земскія, падкаморскія), побач з якімі дзейнічалі і агульнасаслоўныя гродскія суды.

У XIII–XV стст. у ВКЛ намеціўся пераход ад звычайнага права да пісанага, якое ў хуткім часе стала асноўнай крыніцай права. Вяршыняй сістэматызаваанай і кадыфікаванай дзейнасці была распрацоўка і выданне Статутаў ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг. Яны па дасканаласці кадыфікацыі і шырыні ахопу зносін, якія рэгуляваліся, не мелі роўных ва ўсёй Еўропе.

Такім чынам, ВКЛ з’яўлялася своеасаблівай адметнай дзяржавай, якая стаяла на высокім узроўні развіцця і адыгрывала значную ролю ў палітычным, сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці Еўропы. Гэта дазваляе ВКЛ займаць сваё пачэснае месца ў агульнаеўрапейскай гісторыі.

Пытанні і заданні

1. Вылучыце сацыяльна-эканамічныя, унутры- і знешнепалітычныя перадумовы фарміравання ВКЛ. У чым асаблівасці працэсу ўзнікнення гэтай дзяржавы?

2. Ахарактарызуйце асноўныя канцэпцыі ўтварэння ВКЛ.

3. Якія князі ўнеслі найбольшы ўклад у пашырэнне і ўмацаванне дзяржаўнасці ВКЛ і калі гэта было? Вызначце галоўныя вынікі іх дзейнасці.

4. Ахарактарызуйце шляхі ўваходжання беларускіх зямель у склад ВКЛ.

5. У чым заключаецца гістарычнае значэнне правядзення вялікімі князямі літоўскімі цэнтралізатарскай палітыкі ва ўмовах поліэтнічнай дзяржавы?

6. Ахарактарызуйце асаблівасці дзяржаўнага і саслоўнага ладу ВКЛ.

7. Прасачыце за эвалюцыяй велікакняжацкай улады ў ВКЛ у другой палове XIII–XVI стст.

8. Якія працэсы былі вызначальнымі ў сацыяльна-эканамічным развіцці ВКЛ? Да якіх вынікаў яны прывялі?

9. Якія змены адбываліся ў гарадскім кіраўніцтве пасля атрымання горадам магдэбургскага права?

2.2. Дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай і дзяржаўнасць Вялікага Княства Літоўскага

У сярэдзіне XVI ст. склаліся ўмовы, якія садзейнічалі ператварэнню уніі, якая з перарывамі існавала паміж ВКЛ і Польшчай з 1385 г., з дынастычнай у рэальную. У іх ліку можна назваць няўдалы пачатак Лівонскай вайны 1558 – 1582 гг., які прывёў ВКЛ да чарговых тэрытарыяльных страт і падарваў эканоміку краіны, крызіс у ВКЛ у 60-я гг. XVI ст., выкліканы адкрытым супрацьстаяннем паміж магнатамі і шляхтай, якая імкнулася да саюзу

з Польшчай, каб набыць больш значныя правы і вольнасці, а таксама боязь за спыненне асабістай уніі, якая злучала ВКЛ і Польшчу, пасля смерці апошняга з дынастыі Ягелонаў Жыгімонта Аўгуста.

У студзені 1569 г. пачаў працу сейм у Любліне, які завяршыўся падпісаннем акта уніі 1 ліпеня 1569 г. Гэтаму папярэднічала амаль 6-месячная барацьба, здрада Жыгімонта Аўгуста інтарэсам ВКЛ і далучэнне да Польшчы Падляшша, Валыні, Падолля і Кіеўшчыны на працягу сакавіка – чэрвеня 1569 г. Згодна з умовамі уніі, ВКЛ і Польшча злучаліся ў адну дзяржаву – Рэч Паспалітую на чале з адным манархам, абранне і каранацыя якога павінны былі адбывацца толькі ў Польшчы. Толькі там павінны былі склікацца і агульныя сеймы. Пастановы, супрацьлеглыя уніі, скасоўваліся. Уводзілася адзіная манета, усе жыхары дзяржавы маглі набываць маёнткі, зямлю ў любой частцы Рэчы Паспалітай. Знешняя палітыка павінна была стаць агульнай.

Рэч Паспалітая была канстытуцыйнай, саслоўнай манархіяй на чале з выбарным каралём. Заканадаўчым органам у ёй быў двухпалатны агульны (вальны) сейм, які складаўся з сената (рады) і пасольскай ізбы. Пры прыняцці сеймавых пастаноў з 1589 г. дзейнічаў прынцып аднагалоснасці. Гэта права «liberum veto» разглядалася як адна з важнейшых «залатых шляхецкіх вольнасцей», якімі абмяжоўвалася ўлада караля – кіраўніка выканаўчай улады краіны. З кожным прэтэндэнтам на трон заключаўся «Pacta conventa» – дагавор, згодна з якім кароль ускладаў на сябе шэраг абавязкаў па вырашэнні некаторых унутраных і знешніх праблем.

У 1573 г. былі распрацаваны, а з 1576 г. уведзены так званыя «Генрыхавы артыкулы», згодна з якімі кароль страчваў права без згоды сейма ўстанаўліваць новыя падаткі і пошліны, склікаць агульнае паспалітае рушанне (апалчэнне), абавязваўся мець пры сабе пастаянную раду з 16 сенатараў, якая ажыццяўляла фактычнае кіраўніцтва дзяржавай і г. д. Калі кароль дзейнічаў насуперак праву і сваім абавязкам, то шляхта мела права склікаць канфедэрацыі (саюзы ўзброенай шляхты) і пачынаць «рокаш» – узброенае паўстанне супраць караля.

Польская праграма Люблінскай уніі мела на мэце стварэнне ўнітарнай дзяржавы. Аднак дасягнуць гэтага ў поўнай меры не ўдалося. Так, і пасля Люблінскай уніі ВКЛ мела сваё войска, заканадаўства і судовую арганізацыю, адміністрацыйны апарат і пячатку. Польшча і ВКЛ захоўвалі самастойныя назвы і да 1696 г. мелі розныя дзяржаўныя мовы. У XVI – першай палове XVII стст. грошы ў іх таксама былі асобныя.

Але ўсё ж у складзе новай дзяржавы ВКЛ адыгрывала залежную ролю. Гэта выклікала ў большай часткі феадалаў ВКЛ антыпольскія настроі і імкненне змяніць дзяржаўна-прававое становішча ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Так, у 1576 г. было канчаткова юрыдычна аформлена існаванне генеральнага сейміка ВКЛ, які паступова пачаў набываць рысы заканадаўчага органа княства. Узмацненню суверэнітэту ВКЛ садзейнічала і стварэнне ў 1581 г. Галоўнага Літоўскага Трыбунала – вышэйшага апеляцыйнага суда ВКЛ. Аднак самым магутным усплёскам барацьбы за незалежнасць ВКЛ было прыняцце Статута ВКЛ 1588 г., які, па сутнасці, скасоўваў шэраг пастаноў

Люблінскай уніі. У далейшым уплывовымі коламі ВКЛ неаднаразова рабіліся захады адасобіцца ад Польшчы. Урад Рэчы Паспалітай вымушаны быў пайсці на некаторыя саступкі. У 1673 г. было прынята рашэнне аб правядзенні кожнага трэцяга сейма Рэчы Паспалітай на тэрыторыі ВКЛ, у Гродне, пад старшынствам аднаго з мясцовых дэпутатаў.

Дзякуючы намаганням палітычнай эліты ВКЛ, форма дзяржаўнага ўладкавання Рэчы Паспалітай набывала рысы федэрацыі. Між тым з цягам часу ў грамадска-палітычным жыцці дзяржавы сталі праяўляцца прыкметы крызісу. Аслабленне цэнтральнай улады ў другой палове XVII ст. суправаджалася ўзмацненнем магутнасці буйнейшых магнацкіх радоў (Радзівілаў, Пацаў, Сапегаў), якія дасягалі пэўнай гегемоніі ў ВКЛ, дзякуючы канцэнтрацыі ў сваіх руках важнейшых дзяржаўных пасадаў, і імкнуліся да разрыву уніі з Польшчай.

У першай палове XVIII ст. грамадска-палітычны крызіс у краіне набыў яркія рысы. Выйсці з яго можна было з дапамогай рэформ. Аднак справа да іх дайшла толькі пасля абрання ў 1764 г. каралём Станіслава Аўгуста Панятоўскага. На працягу 1764–1766 гг. былі праведзены першыя абмежаваныя рэформы. Але і ў такой форме яны выклікалі незадаволенасць Пецярбурга і Берліна, інтарэсам якіх не адпавядала ўзмацненне цэнтральнай улады ў Рэчы Паспалітай.

Скарыстаўшыся нявырашанасцю рэлігійнага пытання, Расія і Прусія ўмяшаліся ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай пад прыкрыццём абароны правоў адзінаверцаў. Гэта прывяло да першага падзелу Рэчы Паспалітай, у выніку якога Усходняя Беларусь адышла да Расіі.

У 1773–1775 гг. была прадпрынята новая спроба рэформ, але яны не закраналі асноў дзяржаўнага і грамадскага ладу Рэчы Паспалітай.

Вяршыняй рэфарматарскіх працэсаў стала дзейнасць Чатырохгадовага (Вялікага) сейма (1788–1792 гг.), кульмінацыяй якой стала прыняцце Канстытуцыі 3 мая 1791 г. У ёй вызначаліся структура і паўнамоцтвы 2-палатнага сейма, устанаўліваўся новы вышэйшы орган выканаўчай улады Рэчы Паспалітай – Стража правоў. Да найбольш значных змен у дзяржаўным ладзе можна аднесці адмену права «*liberum veto*» і выбарнасці манарха. Канстытуцыя 3 мая 1791 г. – першы ў Еўропе і другі ў свеце асноўны дзяржаўны закон.

Канстытуцыя 3 мая 1791 г. ліквідавала падзел Рэчы Паспалітай на Карону і ВКЛ. Аднак федэратыўная аснова новага дзяржаўнага ладу была пацверджана ў рашэнні сейма ад 20 кастрычніка 1791 г., замацаваным у своеасаблівым дакуменце пад назвай «Узаемная гарантыя двух народаў». Ён пацвярджаў аўтаномію ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Яна была значна зменшана, але да канца так і не скасавана.

Канстытуцыя 3 мая 1791 г. сустрэла супраціўленне кансерватыўных колаў дзяржавы, якія пры падтрымцы Расіі стварылі ў маі 1792 г. Таргавіцкую канфедэрацыю. Яе дзейнасць і вайна паміж магнацкімі групамі, якая пачалася ў краіне, прывялі да другога падзелу Рэчы Паспалітай. Да Расіі адышла Цэнтральная Беларусь і большая частка Украіны. Канстытуцыя 3 мая 1791 г. была адменена.

Прагрэсіўныя колы шляхты і прадстаўнікі буржуазіі паспрабавалі захаваць самастойнасць Рэчы Паспалітай і ў сакавіку 1794 г. узялі паўстанне на чале з Т. Касцюшкам. Пасля падаўлення паўстання краіны-ўдзельніцы падзелаў прыступілі да раздзелаў застаўшыхся зямель Рэчы Паспалітай. У 1795 г. адбыўся трэці падзел, у выніку якога Расія атрымала Заходнюю Беларусь і Усходнюю Літву, а таксама Украіну да Заходняга Буга.

Такім чынам, на працягу большага перыяду свайго існавання Рэч Паспалітая з'яўлялася федэрацыяй, у складзе якой ВКЛ захоўвала аўтаномію да канца XVIII ст.

Пытанні і заданні

1. Раствлумачце прычыны, якія спрыялі ўтварэнню Рэчы Паспалітай.
2. Раствлумачце, чаму акт Люблінскай уніі быў пэўным кампрамісам паміж інтарэсамі і памкненнямі абодвух бакоў, што ішлі на яе заключэнне. Якія палажэнні ўніі заклалі падмурак наступнага палітычнага крызісу краіны?
3. Ахарактарызуйце дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай. Якія яго рысы падрывалі асновы дзяржаўнасці?
4. Ахарактарызуйце дзяржаўна-прававое становішча ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Якія яго рысы служаць асновай для спрэчак аб форме дзяржаўнага ўладкавання Рэчы Паспалітай?
5. Якую ролю адыграла выданне Статута ВКЛ 1588 г. у барацьбе за незалежнасць княства?
6. Прааналізуйце вытокі, праявы і вынікі палітычнага крызісу ў Рэчы Паспалітай.
7. Якія спробы рэформ дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай прадпрымаліся ў другой палове XVIII ст.?
8. Якую ролю адыграла паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі ў змаганні за захаванне дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай?

3. ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ

Развіццё дзяржаўных органаў кіравання. У канцы XVIII ст. у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі з насельніцтвам каля 3 мільёнаў чалавек апынуліся ў складзе Расійскай імперыі. Далучэнне тэрыторыі Беларусі да Расіі безумоўна мела значныя наступствы ў эканамічным, палітычным і культурным жыцці беларускага народа.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел на тэрыторыі Беларусі неаднаразова зменьваўся, пакуль у 1802 г. былі ўтвораны 5 губерняў з цэнтрамі ў Віцебску, Магілёве, Мінску, Гродне і Вільні.

У сваёй дзейнасці губернскія дзяржаўныя органы абапіраліся на дваранскія сходы і губернскага «предводителя дворянства», які на Беларусі называўся па ранейшаму маршалкам.

Дарадчым і выканаўчым органам у губерні было губернскае праўленне, якое складалася з «общего присутствия» і канцылярыі. Але, як правіла, пасяджэнні «общего присутствия» мелі фармальны характар.

Галоўным органам павятовай улады быў ніжні земскі суд, які адначасова выконваў і адміністрацыйна-паліцэйскія, і судовыя функцыі. Яго ўзначальваў земскі спраўнік, які, у адрозненне ад паветаў цэнтральнай Расіі, не выбіраўся дваранамі, а прызначаўся Сенатам па прадстаўленні губернатара і са згоды міністра ўнутраных спраў Расіі.

У 1837–1838 гг. ў губернях былі ўтвораны акругі, тэрыторыя якіх магла ахопліваць адзін або некалькі паветаў. Яны ствараліся для нагляду за дзяржаўнымі сялянамі. На чале акругі стаяў акружны начальнік з двума памочнікамі. Акругі ў сваю чаргу падзяляліся на воласці. У воласці кожныя тры гады сяляне выбіралі валасное праўленне ў складзе валаснога галавы і двух засядацеляў.

Органы кіравання ў беларускіх гарадах ствараліся на падставе агульнарасійскага закона 1782 г. «Устав благочиния». Згодна з гэтым законам у кожным горадзе ствараліся «Управы благочиния», да якіх адносіліся: гараднічы, прыставы крымінальных спраў, цывільных спраў і два ратманы.

Агульнае палажэнне 19 лютага 1861 г. вызначала і новы парадак кіравання сялянамі. Згодна з ім у сельскай мясцовасці ўводзіліся новыя адміністрацыйныя адзінкі – сельская грамада і воласць з выбарнымі службовымі асобамі. Воласць аб'ядноўвала ад 300 да 2000 рэвізскіх душ мужчынскага полу.

20 лістапада 1864 г. Аляксандр II зацвердзіў новыя судовыя статуты. Суд абвешчаўся публічным з незалежнымі ад урада суддзямі, якія былі выбарнымі. Іх нельга было змяніць альбо перавесці на іншае месца без асабістай згоды. У судовым працэсе ўдзельнічалі адвакаты. Ствараўся інстытут прысяжных павераных. Для разгляду дробных спраў ствараўся міравы суд.

Судовая рэформа была найбольш радыкальнай з усіх рэформаў 60–70-х гг. Але і яна была непаслядоўнай, праводзілася не на ўсёй тэрыторыі

дзяржавы. На Беларусі, з-за палітычных прычын яна пачалася толькі ў 1872 г., калі былі ўведзены міравыя суды. Але ў сувязі з адсутнасцю земстваў на Беларусі міравыя суддзі тут не выбіраліся, а прызначаліся міністрам юстыцыі з ліку памешчыкаў. Акруговыя ж суды былі ўтвораны ў заходніх губернях у 1882 г. Пры гэтым улады захавалі за сабою права зацвярджаць спіс прысяжных засядацеляў.

Адносная незалежнасць міравых судаў высветліла масавую незадаволенасць дзейнасцю памешчыкаў, з-за чаго ў 1889 г. Аляксандр III уводзіць інстытут земскіх начальнікаў, якія атрымалі права без судовых фармальнасцяў накладаць на сялян розныя пакаранні. На Беларусі закон аб земскіх начальніках быў уведзены ў чэрвені 1900 г.

Пасля забойства Аляксандра II новы цар Аляксандр III 14 жніўня 1881 г. зацвердзіў «Палажэнне аб мерах па ахове дзяржаўнай бяспекі і грамадскага спакою». У краіне пачаўся працэс контррэформ. Палажэнне ўводзілася тэрмінам на тры гады. Але яно перыядычна працягвалася і дзейнічала да 1917 г.

Грамадска-палітычнае становішча на Беларусі. Беларускі нацыянальны рух. У апошняй трэці XIX ст. у Беларусі пачала фарміравацца сетка розных грамадскіх аб'яднанняў, пашыралася іх сацыяльная база. Гэта прывяло да ўзнікнення новага тыпу арганізацый – палітычных партый.

Прадвеснікамі беларускага нацыянальнага руху выступалі мясцовыя пісьменнікі, публіцысты, этнографы якія ў першай палове XIX ст. зацікавіліся беларускім этнасам, пачалі вывучаць, запісваць і публікаваць песні, казкі, звычаі і абрады, а некаторыя і пісаць свае ўласныя творы на народнай мове (Я. Баршчэўскі, Я. Чачот, А. Рыпінскі, В. Дунін-Марцінкевіч і інш.).

Увогуле сярод дэмакратычнай інтэлігенцыі ў 60-я гг. XIX ст. сфарміравалася адносна невялікая група, якая ясна ўяўляла, што Беларусь мае ўсе ўмовы для самастойнага развіцця.

У час паўстання 1863–1864 гг. беларускі нацыянальны рух, дзякуючы К. Каліноўскаму і яго паплечнікам, узняўся на якасна новую ступень. З'явілася ідэя дзяржаўнай самастойнасці Беларусі. У сваіх палітычных перакананнях К. Каліноўскі падышоў да асэнсавання неабходнасці дзяржаўнай самастойнасці для Беларусі і Літвы. Яго нацыянальныя пачуцці найбольш поўна выявіліся ў «Пісьме з-пад шыбеніцы».

Падаўленне паўстання, жорсткая ўнутраная палітыка царызму ў Беларусі, татальная русіфікацыя краю на пэўны час спынілі развіццё беларускага нацыянальнага руху. Ён адрадіўся толькі ў канцы 70-х – пачатку 80-х гг. і праявіўся ў дзейнасці падпольных гурткоў студэнтаў-беларусаў у Пецярбурзе. Падпольна на гектографе яны выдалі некалькі публіцыстычных твораў: адозвы «Да беларускай моладзі» і «Да беларускай інтэлігенцыі», «Пісьмы пра Беларусь. Пісьмо першае» за подпісам «Даніла Баравік», «Пасланне да землякоў-беларусаў» за подпісам «Шчыры беларус».

У гэтых публікацыях упершыню абвешчалася існаванне самастойнага беларускага этнасу і давалася тэарэтычнае абгрунтаванне гэтага тэзіса, выказваўся пратэст супраць русіфікацыі і паланізацыі беларусаў. Найбольшы

ўклад у распрацоўку беларускага нацыянальнага пытання і задач нацыянальнага руху ўнеслі два нумары гектаграфічнага часопіса «Гоман (Белорусское социально-революционное обозрение)», якія з'явіліся на пачатку 1884 г. Кіраўнікамі гуртка, які выдаў першы нумар «Гомана» былі студэнты Пецярбургскага універсітэта, выпускнікі Віцебскай гімназіі А. Марчанка і Х. Ратнер, члены мясцовага нарадавольніцкага гуртка. Па нацыянальным пытанні група падтрымлівала «прынцып абласной самастойнасці» як аснову для будучага федэратыўна-палітычнага ладу.

У другім нумары «Гомана» быў надрукаваны вялікі артыкул па нацыянальным пытанні, у якім было дадзена разгорнутае навуковае абгрунтаванне прагрэсіўнасці ўзнікнення нацый і права кожнай нацыі на самавызначэнне свайго лёсу. Абгрунтоўваючы права беларускага народа на самавызначэнне, аўтары спасылаліся на спецыфічныя этнаграфічныя ўмовы, агульны лёс народа, асобную мову, характар эканамічных адносін у краі, усведамленне народаў сваёй арганічнай еднасці і адрозненне ад суседніх народаў.

У рукапісных артыкулах, якія належаць невядомым аўтарам з асяроддзя беларускіх народнікаў было вельмі грунтоўна ў тэарэтычных адносінах распрацавана нацыянальнае пытанне.

Для абуджэння нацыянальнай самасвядомасці ў гэты перыяд вялікае значэнне мела дзейнасць збіральнікаў і даследчыкаў фальклору, лінгвістаў, гісторыкаў, этнографікаў. У другой палове XIX – пачатку XX стст. з'явіліся грунтоўныя працы І. Насовіча, М. Нікіфароўскага, Е. Раманава, Я. Карскага, М. Доўнар-Запольскага і іншых, з выданнем якіх пачынаецца развіццё навуковага беларусазнаўства. Фундаментам ідэалогіі беларускага вызваленчага руху стала публіцыстыка Ф. Багушэвіча.

На пачатку 90-х гг. XIX ст. у Пецярбурзе і Маскве кароткі час дзейнічалі гурткі студэнцкай моладзі, у якіх актыўны ўдзел бралі і студэнты-беларусы (А. Гурыновіч, М. Абрамовіч, В. Іваноўскі і інш.).

Зімой 1902–1903 гг. утвараецца Беларуская рэвалюцыйная грамада (БРГ), якая пазней стала называцца Беларускай сацыялістычнай грамадой (БСГ). Па нацыянальным пытанні Грамада выступала за тое, «каб усе народы мелі як найбольшую свабоду», а найбольш пажаданай формай забеспячэння нацыянальнай свабоды ў эпоху капіталізму лічылася незалежная дэмакратычная рэспубліка.

Змены ў дзяржаўна-палітычным ладзе Расійскай імперыі пад уплывам рэвалюцыі 1905–1907 гг. Найбольш поўна крызіс ранейшага грамадска-палітычнага ладу праявіўся падчас руска-японскай вайны 1904–1905 гг., які і прывёў да рэвалюцыі 1905–1907 гг. Яна стала значнай падзеяй, якая ўзрушыла ўсю Расійскую імперыю. Пад націскам рэвалюцыйных падзей пачынаюцца змены ў сістэме дзяржаўнай улады. Імператар Расіі выдае Маніфест ад 6 жніўня 1905 г., у якім гаворыцца аб стварэнні Дзяржаўнай Думы. Прымаецца таксама шэраг іншых нарматыўных актаў, якія рэгламентавалі парадак склікання і дзейнасці Дзяржаўнай Думы. 17 кастрычніка 1905 г. быў

выдадзены наступны Маніфест. Ён абвяшчаў свабоду слова, дэманстрацый, сходаў, мітынгаў; Дзяржаўную Думу надзяляў заканадаўчым правам.

Рэвалюцыя 1905–1907 гг. вымусіла царскі ўрад унесці істотныя змены ў існуючы дзяржаўны лад. Але гэтага было недастаткова. Менавіта загінула дзяржаўнай сістэмы ўлады і кіравання з’явіліся адной з прычын рэвалюцыі ў лютым 1917 г.

Пытанні і заданні

1. Якія перамены ў жыцці Беларусі адбыліся ў сувязі са змяненнем яе дзяржаўнай прыналежнасці? Якая сістэма дзяржаўнага кіравання была распаўсюджана на беларускіх землях у пачатку XIX ст.?
2. Калі ўсталяваўся канчатковы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел тэрыторыі Беларусі?
3. Пакажыце адрозненні, якія існавалі паміж Расіяй і далучанымі да яе беларускімі землямі, ў характары і ўзроўні развіцця.
4. Якія змены адбыліся ў органах дзяржаўнага кіравання пасля рэформы 1861 г.?
5. Раскрыйце асаблівасці судовай рэформы на Беларусі.
6. Якое значэнне мела паўстанне пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага для развіцця беларускага нацыянальнага руху?
7. Растлумачце, у чым праявіўся ўплыў вывучэння гісторыі, этнаграфіі і фальклору беларусаў на ўзнікненне ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці.
8. Як ставіліся да праблем дзяржаўнасці прадстаўнікі розных напрамкаў рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху на тэрыторыі Беларусі?
9. Ахарактарызуйце дзейнасць прадвеснікаў беларускага нацыянальнага руху на Беларусі.
10. Як фарміравалася і эвалюцыяніравала ідэя беларускай дзяржаўнасці ў праграме і дзейнасці Беларускай сацыялістычнай грамады?

4. ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ БЕЛАРУСІ Ў 1917–1920 ГГ.

З 1917 г. па 1920 г. у Расіі, нягледзячы на перашкоды грамадзянскай вайны, замежнай ваеннай інтэрвенцыі, ажыццяўляліся даволі шырокія мерапрыемствы па ўсталяванні ў той ці ў іншай форме нацыянальна-дзяржаўнага жыцця нярускіх народаў. Дарэвалюцыйная Беларусь была штучна пазбаўлена рыс асобнай этнічнай адзінкі Расійскай імперыі. Адною з праяў гэтага з’яўлялася яе афіцыйная назва – «Паўночна-Заходні край».

Лютаяўская рэвалюцыя ўнесла новы змест у абуджэнне ідэі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці. Гэта ідэя пранікла ў новыя пласты беларускай грамадскасці. Пашыраецца сацыяльная база нацыянальнага руху за кошт часткі рабочых, разначыннай інтэлігенцыі, студэнцтва, афіцэрства, прадстаўнікоў мясцовай арыстакратыі. Аднак для большасці насельніцтва праблема нацыянальнага самавызначэння ўсё яшчэ лічылася другараднай справай. Гэта выклікала ігнараванне беларускага пытання як з боку расійскага Часовага ўраду, так і з боку некаторых палітычных партый і арганізацый.

Дзейнічаўшыя ў першай палове 1917 г. на тэрыторыі Беларусі 28 палітычных партый мелі розныя погляды на пытанне нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння ў новых гістарычных умовах. Аналіз праграмных патрабаванняў беларускіх партый ліберальна-дэмакратычнай арыентацыі сведчыў аб тым, што яны ў той ці іншай форме выказваліся за «абласніцкую» ідэю ўсталявання дзяржаўнага жыцця беларусаў.

Найбольш поўна ідэя абласной аўтаноміі была распрацавана ў праграмных дакументах Беларускай сацыялістычнай грамады. Ідэі БСГ падтрымлівала Беларуская народная грамада, дабрачынная арганізацыя беларускіх бежанцаў. Праект Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, прыняты ў маі 1917 г., змяшчаў патрабаванне абвясціць Расію парламенцкай федэральнай дзяржавай, у якой Беларусь атрымае статус нацыянальнай аўтаноміі на чале з краявой радай.

Такім чынам, у грамадска-палітычным жыцці Беларусі ў перыяд паміж лютым і кастрычнікам 1917 года пераважала ідэя беларускай дзяржаўнасці ў форме шырокай краявой аўтаноміі ў складзе дэмакратычна пабудаванай Расіі. Супраціўнікамі былі тыя, хто прытрымліваўся ідэалогіі «заходнерусізму», па якой беларусы лічыліся не самастойным этнасам, а адгалінаваннем расійскага народу.

У кастрычніку 1917 г. на чале беларускага нацыянальнага руху становіцца Вялікая беларуская рада. Яна праз некаторы час уступае ў супрацоўніцтва з Беларускім абласным камітэтам (арганізацыяй, створанай з ліку беларускіх дэлегатаў пры Усерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў) і разам з ім становіцца адным з арганізатараў склікання ў Мінску ў снежні 1917 г. 1-га Усебеларускага з’езда «для аховы цэласнасці Беларусі». Падзея адбывалася на фоне абнародвання Саветам Народных Камісараў Савецкай Расіі «Дэкларацыі правоў народаў Расіі». Змешчаны ў Дэкларацыі лозунг аб праве нацый на самавызначэнне аж да ўтварэння самастойнай дзяржавы ініцыяваў выступленне выканкомаў Вялікай беларускай рады, Цэнтральнай беларускай

вайсковай рады, а таксама Беларускага выканкома Заходняга фронту з заклікам «Да ўсяго беларускага народа». У дакуменце падкрэслівалася, што Беларусь «павінна быць дэмакратычнай рэспублікай, арганічна з'яднанай з Вялікарасіяй і іншымі суседнімі рэспублікамі Расіі на аснове федэрацыі». Зварот завяршаўся заклікам да выбарнага прадстаўнікоў беларускага народа на Усебеларускі з'езд, адкрыццё якога намячалася на 5 снежня 1917 г. у Мінску.

З'езд праходзіў з 15 па 17 снежня 1917 г. У яго працы прынялі ўдзел 1 872 дэлегаты. Распарадак дня складалі пытанні: мэта, задачы з'езда; палітычнае становішча ў Расіі і лёс Беларусі; пытанне аб бежанцах; дэмабілізацыя арміі. Па палітычнай накіраванасці дэлегаты падзяліліся на правых, левых і цэнтрыстаў. Да правых адносіліся прадстаўнікі шэрагу нацыянальных, клерыкальных і памешчыцкіх арганізацый Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў.

Блок левых складаўся ў асноўным з эсэраў. Да цэнтрысцкай частцы з'езда належылі члены БСГ. Дэлегаты мелі неаднолькавыя погляды на канечныя мэты нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі. «Радаўцы» падтрымлівалі ідэю неаднакладнага абвясчэння Беларускай дзяржавы. «Абласнікі» лічылі дадзеную прапанову не адпавядаючай тагачаснай гістарычнай абстаноўцы. Усё гэта знайшло адлюстраванне ў першым пункце агульнай рэзалюцыі з'езда. У яго ўвайшлі прапановы як «радаўцаў», так і «абласнікоў». Па гэтай прычыне змест пытання атрымаўся даволі абстрактным. Аб утварэнні беларускай дзяржавы гаварылася сцісла і неканкрэтна. Ніякай пагрозы да ўлады тагачасных кіраўнікоў Заходняй вобласці тут не ўтрымлівалася. І тым не менш з'езд ноччу 18 снежня 1917 г. быў разогнаны, а яго прэзідыум і шэраг дэпутатаў падвергліся арышту. Партыйнае і савецкае кіраўніцтва вобласці не прызнавала беларускай нацыі. Па гэтай прычыне яго прадстаўнікі закрылі з'езд, на якім упершыню ў даволі ляяльнай форме было сказана аб накірунках работы па стварэнні ў Беларусі нацыянальнай дзяржаўнасці.

Абвясчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі. Зацверджаныя 1-м Усебеларускім з'ездам Рада з'езда і яе Выканаўчы Камітэт 21 лютага 1918 г. абнародвалі Першую Устаўную Грамату да народаў Беларусі. Так пачалося абвясчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі. Яно працягвалася, нягледзячы на захоп Мінска 21 лютага войскамі кайзераўскай Германіі. 9 сакавіка 1918 г. прымаецца Другая Устаўная Грамата. Адметнай асаблівасцю Трэцяй Устаўной Граматы (25. 03. 1918 г.) стала абвясчэнне БНР незалежнай дзяржавай.

Усе тры Устаўныя граматы нарматыўна вызначалі важнейшыя палажэнні аб грамадскім і дзяржаўным ладзе Беларусі. Новая рэспубліка бачылася дэмакратычнай, парламенцкай, прававой дзяржавай, у якой будуць гарантаваны правы ўсіх грамадзян, прадстаўнікоў розных нацыянальнасцяў і канфесій. Але станаўленне Беларускай Народнай Рэспублікі не адбылося. Асаблівасць сітуацыі заключалася ў тым, што БНР была аб'яўлена на тэрыторыі, дзе ўлада належыла нямецкай акупацыйнай адміністрацыі. Германія не прызнавала і не збіралася прызнаваць якую-небудзь паралельную ўладу. І тым не менш БНР

займае ў нацыянальна-дзяржаўным самавызначэнні Беларусі сваё месца як першая спроба вырашэння нацыянальнага пытання на буржуазна-дэмакратычнай аснове.

Утварэнне беларускай савецкай дзяржаўнасці. Летам 1918 г. пачынае шэсце ідэя ўтварэння беларускай нацыянальнай дзяржавы на савецкай аснове. Скліканы па ініцыятыве Белнацкома Усерасійскі з'езд бежанцаў з Беларусі (15–21 ліпеня 1918 г.) выказаўся за «вольную адзіную рабоча-сялянскую Беларусь у цесным брацкім яднанні з Расійскай Савецкай Рэспублікай». У Петраградзе 23–24 жніўня 1918 г. адбылася першая канферэнцыя дэлегатаў беларускіх савецкіх і партыйных арганізацый, прадстаўнікоў аддзелаў Белнацкома, маракоў Балтыйскага Флоту, рабочых Петраграда і Кранштадта, якая адзінадушна зацвердзіла пастанову, дзе гаворылася: «Беларусь павінна быць шырокааўтаномнай дзяржаўнай адзінкай і ўвайсці ў вялікі федэратыўны Расійскі Саюз як яго раўнапраўны сябра». Ідэю беларускай савецкай нацыянальнай дзяржаўнасці падтрымалі беларускія камуністычныя секцыі РКП(б), якія ў 1918–1919 гг. дзейнічалі ў Петраградзе, Маскве, Варонежы, Казані, Невелі, Саратаве.

Ускладняла сітуацыю разнагалоссе паміж беларускімі камуністычнымі секцыямі і Белнацкомам, з аднаго боку, і Паўночна-Заходнім абкомам РКП(б) – з другога. У другой палове снежня 1918 г. пытанне аб беларускай дзяржаўнасці перайшло ў кабінеты ЦК РКП (б) і СНК РСФСР. Гэтаму папярэднічала канферэнцыя беларускіх камуністычных секцый, якая праходзіла ў Маскве з 21 па 23 снежня 1918 г. Яе дэлегаты звярнуліся да Савецкага ўрада з адзінадушнай просьбай «здзейсніць ідэю стварэння Савецкай Беларусі». 25 снежня 1918 г. нарком па справах нацыянальнасцей РСФСР І. В. Сталін паведаміў кіраўніку Паўночна-Заходняга абкома РКП (б) А. Ф. Мяснікову аб згодзе ЦК РКП(б) на ўтварэнне Беларускай савецкай рэспублікі. З гэтага моманту пачалася работа і абласнога камітэта партыі, звязаная з нацыянальна-дзяржаўным самавызначэннем Беларусі.

Калектыўнае рашэнне аб абвясчэнні Беларусі як самастойнай сацыялістычнай рэспублікі было прынята VI абласной канферэнцыяй РКП(б), якая праходзіла ў Смаленску з 30 па 31 снежня 1918 г. Выбар месца канферэнцыі быў абумоўлены знаходжаннем да пачатку снежня значнай частцы Беларусі пад уладай германскіх войск. На канферэнцыі таксама аднагалосна прымаецца пастанова аб тэрыторыі рэспублікі ў складзе Мінскай, Смаленскай, Магілёўскай, Віцебскай і Гродзенскай губерній. 31 снежня 1918 г. пасля вострых спрэчак быў зацверджаны Часовы рэвалюцыйны рабоча-сялянскі ўрад Савецкай Беларусі, у які ўвайшлі 7 прадстаўнікоў Белнацкома і беларускіх секцый, 9 прадстаўнікоў Паўночна-Заходняга абкома і Аблвыканкамзаха. Старшынёю ўрада быў абраны Дз. Ф. Жылуновіч.

Вечарам 1 студзеня 1919 г. абнародваецца Маніфест Часовага рабоча-сялянскага ўрада, які абвясціў аб утварэнні Беларускай ССР. Гэты дзень прынята лічыць днём нараджэння Беларускай савецкай рэспублікі. 5 студзеня 1919 г. урад БССР пераехаў у Мінск, які з гэтага моманту становіцца сталіцай Савецкай Беларусі.

2–3 лютага 1919 г. Першы Усебеларускі з’езд Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў прыняў Канстытуцыю БССР, Дэкларацыю аб устанаўленні дзяржаўных сувязей з РСФСР, пастанову аб аб’яднанні БССР і Літоўскай ССР у адзіную дзяржаву. Дз. Ф. Жылуновіч і шэраг іншых членаў Часовага ўрада аказаліся не абранымі ў склад Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта ЛітБел. У ліпені 1919 г. Літоўска-Беларуская Савецкая Рэспубліка спыняе сваю працу ў сувязі з захопам Польшчай Літвы і значнай часткі Беларусі. Яе функцыі на тэрыторыі Беларусі часова перадаюцца Мінскаму губрэўкому.

30 ліпеня 1920 г. загадчык аддзела саветаў Заходняга фронту А. Р. Чарвякоў пісьмом у ЦК РКП (б) ініцыяваў пераўтварэнне Мінскага губрэўкома ў рэспубліканскі орган улады – Белрэўком. Ён яго і ўзначаліў. 31 ліпеня 1920 г. на пашыраным пасяджэнні Белрэўкома прымаецца «Дэкларацыя аб абвясчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь» (ССРБ).

Беларусь у другой палове 1920 г. перажыла два важныя для яе дзяржаўнага суверэнітэту з’езды – трэці з’езд Кампартыі Беларусі (22–25 лістапада 1920 г.), Другі Усебеларускі з’езд Саветаў (13–17 снежня 1920 г.). У пастанове, прынятай з’ездам большавікоў, вызначалася, што «ССРБ з’яўляецца састаўною часткай РСФСР». Дадзеная палітычная формула адыграла негатыўную ролю пры прыняцці Канстытуцыі Другім Усебеларускім з’ездам Саветаў. Замест паўнацэннай Канстытуцыі з’езд зацвердзіў «Дапаўненні да Канстытуцыі ССР Беларусі». Яны не ўключалі шмат пытанняў канстытуцыйнага рэгулявання дзейнасцю мясцовых органаў. «Дапаўненні» абмяжоўваліся артыкуламі аб цэнтральных органах улады. Пытанне аб беларускай Канстытуцыі адкладвалася да 1927 г. Беларусь у тых умовах не змагла адстаяць сваё права на ўдзел у перагаворах Расіі з Польшчай. У 1921 г. у адпаведнасці з рашэннямі Рыжскага мірнага дагавору амаль палова яе тэрыторыі трапіла пад уладу Польшчы.

Такім чынам, 1917 – 1920 гг. – асобны перыяд у гісторыі нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі. Ён паспяхова завяршыўся абвясчэннем Беларускай ССР. Днём нараджэння Беларускай Савецкай Рэспублікі стала 1 студзеня 1919 г. – дзень абнародавання па гэтым пытанні спецыяльнага Маніфеста Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі. Аб’яднанне БССР з Літоўскай ССР было вымушанай мерай, прадыктаванай у першую чаргу знешняй ваеннай пагрозай. Абвясчэнне БССР 31 ліпеня 1920 г. адбылося на прынцыпах, закладзеных у Маніфесте 1919 г., што сведчыла аб жыццяздольнасці беларускай савецкай дзяржавы, аб падтрымцы яе шырокімі працоўнымі масамі.

Пытанні і заданні

1. Ахарактарызуйце нацыянальную палітыку Часовага ўрада пасля перамогі Лютаўскай рэвалюцыі.
2. Назавіце беларускія палітычныя партыі, якія прытрымліваліся палітыкі «аўтанамізацыі Беларусі» і ў чым яе сутнасць?
3. Назавіце дзеянні 1-га Усебеларускага з'езда (снежань 1917 г.), якія сталі фармальнай прычынай яго закрыцця кіраўніцтвам Заходняй вобласці.
4. Растлумачце, у якіх умовах была абвешчана Беларуская Народная Рэспубліка? Што атрымалася ў працэсе фарміравання дзяржаўнасці ў стваральнікаў БНР?
5. Пакажыце сутнасць органаў дзяржаўнай улады, якія існавалі на Беларусі на працягу 1917–1920 гг.
6. Вызначце асноўныя этапы фарміравання беларускай савецкай дзяржаўнасці.
7. У якой ступені быў рэалізаваны суверэннітэт БССР у 1919 г.?

5. ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ ЛАД СССР І БССР. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ БЕЛАРУСКАГА САВЕЦКАГА ГРАМАДСТВА

5.1. Асаблівасці палітычнай сістэмы ў БССР у 20–40-я гг. XX ст.

Пасля падпісання Рыжскага мірнага дагавора 18 сакавіка 1921 г. тэрыторыя Беларусі аказалася падзеленай на дзве часткі: Заходняя Беларусь з насельніцтвам 4,6 млн чалавек увайшла ў склад Польшчы, а на савецкай тэрыторыі з насельніцтвам 1,5 млн чалавек была ўтворана БССР (у склад БССР уваходзілі толькі 6 няпоўных павеатаў Мінскай губерні). Віцебская, Гомельская і Смаленская губерні, асноўнае насельніцтва якіх складалі беларусы, у адпаведнасці з палітыка-стратэгічнымі інтарэсамі ўлады былі ўключаны ў склад РСФСР.

16 студзеня 1921 г. паміж БССР і РСФСР быў заключаны ваенна-гаспадарчы дагавор. Такія ж дагаворы былі заключаны РСФСР з іншымі савецкімі рэспублікамі. 30 снежня 1922 г. I з'езд Саветаў СССР прыняў Дэкларацыю і Дагавор аб утварэнні СССР, абраў вярхоўны заканадаўчы орган – Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (ЦВК) СССР. У Беларусі пасля з'езда адбыліся шматлікія мітынгі, сходы калектываў рабочых і служачых, партыйных ячэяк, на якіх працоўныя віталі стварэнне Саюза ССР.

Уваходжанне БССР у склад СССР дало магчымасць вырашыць тэрытарыяльнае пытанне. VI Надзвычайны з'езд Саветаў Беларусі ў сакавіку 1924 г. пастанавіў уключыць у склад БССР 15 павеатаў і асобныя акругі Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў. А ў 1926 г. у склад БССР былі ўключаны Гомельскі і Рэчыцкі паветы. У выніку рэформы з 1938 г. адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел стаў трохзвенным: вобласць-раён-сельсавет. Такім ён захаваўся ў Беларусі да цяперашняга часу.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам вызначалася структура органаў дзяржаўнай улады і кіравання, а таксама партыйных і грамадскіх арганізацый (рэспубліканскія, абласныя, гарадскія і раённыя).

У пачатку 20-х гадоў XX ст. дапушчэнне розных форм гаспадарання патрабавала перагляду адносін паміж дзяржавай і насельніцтвам, пэўных крокаў да дэмакратызацыі дзяржаўнай улады. Праявілася гэта, у прыватнасці, у пашырэнні і актывізацыі дзейнасці Саветаў, якія яшчэ захоўвалі пэўную самастойнасць у сваёй дзейнасці.

Пасля вялікай падрыхтоўчай працы VIII з'езд Саветаў 11 красавіка 1927 г. прыняў новую Канстытуцыю БССР. У артыкуле 2 запісана, што БССР – сацыялістычная дзяржава дыктатуры пралетарыяту. Носьбітам вярхоўнай улады з'яўляецца Усебеларускі з'езд Саветаў, а ў час паміж з'ездамі – ЦВК БССР.

У сярэдзіне 20-х гадоў адчувалася моцнае імкненне кампартыі да манаполіі ў палітычнай уладзе, што прывяло да ўсталявання аднапартыйнай палітычнай сістэмы. Гэта было першым важным крокам да стварэння адзінага палітычнага цэнтра. Дзейнасць грамадскіх арганізацый і аб'яднанняў

дазвалялася толькі пры ўмове падтрымкі імі палітыкі і практычнай дзейнасці кампартыі.

У БССР у канцы 1920-х – пачатку 1930-х гадоў адбывалася ўзмацненне цэнтралізацыі ў сістэме кіравання краінай, метадычна ішла масіраваная «ідэалагічная апрацоўка» грамадства, накіраваная на тое, каб выхаваць паслухмяных выканаўцаў, укараніць ідэю аб бязгрэшнасці і беспамылковасці вышэйшага кіраўніцтва партыі і дзяржавы. З пачатку 30-х гадоў значна ўзрасла роля партыйна-дзяржаўнага апарату, камандна-адміністрацыйныя падыходы ўзялі верх у адносінах не толькі да эканамічнага, але і да грамадскага жыцця. Саветы, грамадскія арганізацыі і аб'яднанні страцілі нават рэшткі самастойнасці. Фарміраванне і практычная дзейнасць іх адбываліся пад пільным кантролем камуністычнага апарату. Ім была адведзена роля выканаўца партыйных дэкрэтаў, арганізатара падтрымкі партыйных лозунгаў і захадаў у сацыялістычным будаўніцтве, барацьбе супраць «ворагаў народа». Жорстка кантраляванае з боку кампартыі палітычнае жыццё стала адметнай рысай беларускага савецкага грамадства ў той час.

Гэта было вельмі красамоўна адлюстравана ў сталінскай Канстытуцыі 1936 года, якая, абвясціўшы вольныя выбары, фактычна іх абмежавала, канчаткова замацавала ўсеўладдзе кампартыі.

На падставе Канстытуцыі СССР 19 лютага 1937 г. была прынята Канстытуцыя БССР. У адпаведнасці з Канстытуцыяй БССР вышэйшым органам улады ў рэспубліцы абвешчаўся Вярхоўны Савет, які абіраў Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР, здзяйсняў заканадаўчую ўладу, фарміраваў і кантраляваў дзейнасць Савета Народных Камісараў БССР (вышэйшага органа выканаўчай улады), а ў абласцях, гарадах, раёнах і сельсаветах – выканаўчыя камітэты адпаведных Саветаў. У выпадку неабходнасці паміж сесіямі Вярхоўнага Савета яго Прэзідыум мог унесці змяненні ў дзеючае заканадаўства з далейшым зацвярджэннем на чарговай сесіі Вярхоўнага Савета. Упершыню было зроблена размежаванне паміж органамі дзяржаўнай улады і цэнтральнымі органамі дзяржаўнага кіравання.

Мясцовыя Саветы дэпутатаў працоўных, утвораныя замест з'ездаў Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў, з'яўляліся органамі дзяржаўнай улады. Выканкамы мясцовых Саветаў аднесены да органаў дзяржаўнага кіравання. Канстытуцыя БССР унесла змяненні ў выбарчую сістэму. Выбары ў Саветы здзяйсняліся на аснове роўнага і прамога выбарчага права пры тайным галасаванні. Былі зацверджаны сімвалы беларускай дзяржаўнасці : герб і сцяг рэспублікі.

Ядром палітычнай сістэмы беларускага грамадства з'яўлялася Камуністычная партыя (большавікоў) Беларусі (КП(б)Б – састаўная частка Усесаюзнай Камуністычнай партыі (большавікоў) (ВКП(б)). Пад яе кіраўніцтвам працавалі органы дзяржаўнай улады і кіравання, а таксама грамадскія арганізацыі. Яна вызначала асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі, арганізоўвала іх выкананне, кантралявала ўсю пірамідку ўлады.

Была пабудавана вертыкаль судовай улады, пачынаючы ад Вярхоўных судоў БССР і да гарадскіх, раённых судоў уключна. Разам з тым пры народных камісарыятах унутраных спраў БССР, створаных у 1934 г. на базе адпаведных АДПУ (Аб'яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне), дзейнічалі пазасудовыя органы – Асобыя нарады. Існавала яшчэ адна пазасудовая ўстанова – «тройкі», якія мелі права выносіць судовыя рашэнні аж да пакарання смерцю. Асобыя нарады і «тройкі» з'яўляліся неканстытуцыйнымі ўстановамі.

У 1932–1933 гг. у БССР быў устаноўлены пашпартны рэжым, але сельскае насельніцтва (калгаснікі) пашпартоў не атрымалі.

Рэальная палітычная ўлада канцэнтравалася ў партыйных органах. Саветы ў 1930-я гг. толькі фармальна лічыліся палітычнай асновай грамадства. Іх дзейнасць абмяжоўвалася рашэннем гаспадарчых і культурна-асветніцкіх задач. Усталявалася цэнтралізацыя ў сістэме кіравання краінай і эканомікай, фарміраваўся магутны рэпрэсіўны апарат.

Кіраўніцтва Савецкага Саюза не задавальнялі тыя асаблівасці палітычнага і культурнага жыцця Беларусі, якія склаліся падчас палітыкі беларусізацыі. Гэта было б перашкодай на шляху таталітарнай уніфікацыі, якая пачалася ў канцы 1920-х гадоў, а таксама дрэнным прыкладам для другіх рэспублік.

Палітычныя рэпрэсіі пачаліся ў БССР ужо ў канцы 1920-х гадоў, раней чым у іншых рэгіёнах СССР. Такім чынам, функцыі палітычнага і гаспадарчага кіравання партыя ўзяла на сябе, згортваліся дэмакратычныя працэсы і ў Беларусі. У партыі пастаянна праводзіліся так званыя «чысткі», якія практычна поўнасцю знішчылі ўдзельнікаў беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння 1920-х гадоў. Вынікі палітыкі нацыянальнага лібералізму ў форме палітыкі беларусізацыі ўладамі былі аспрэчаны і адкінуты. У Беларусі як частцы Савецкага Саюза быў усталяваны жорсткі сталінскі рэжым з панаваннем камуністычнай ідэалогіі, у якой месца для дэмакратычнага і нацыянальнага не заставалася.

17 верасня 1939 г. Савецкая армія ўвайшла на тэрыторыю Заходняй Беларусі. У выніку ўз'яднання тэрыторыя БССР павялічылася да 225 тыс. кв. км і насельніцтва да 10,5 млн чалавек.

Пытанні і заданні

1. У чым прычыны і гістарычнае значэнне ўваходжання БССР у склад СССР, назавіце форму аб'яднання савецкіх рэспублік?
2. Якія змены адбыліся ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле БССР у 20–30-я гг.? Назавіце яго структуру.
3. Ахарактарызуйце палітычную сістэму беларускага грамадства ў канцы 30-х гг. Чым яна адрознівалася ад палітычнай сістэмы пачатку 20-х гг.? Назавіце органы дзяржаўнай улады.
4. Вызначце ролю камуністычнай партыі, Саветаў і іншых грамадскіх арганізацый у палітычным жыцці Беларусі ў 20–30-я гг.
5. Назавіце характэрныя рысы савецкага сацыялістычнага грамадства.
6. Ахарактарызуйце Канстытуцыі БССР 1927 і 1937 гг.
7. У чым прычыны палітычнай барацьбы ў кіруючых колах краіны ў другой палове 1930-х – пачатку 1940-х гг.?
8. Пакажыце сістэму судовай улады ў БССР у 30-я гады.
9. Як ажыццявіліся мары беларускага народа аб аб'яднанні ў адзіную дзяржаву?

5.2. Палітычная сістэма ў 50-х – першай палове 80-х гг.

Грамадска-палітычнае жыццё ў аднаўленчы перыяд. Галоўнай задачай унутранай палітыкі СССР у першыя пасляваенныя гады было аднаўленне народнай гаспадаркі. У сувязі з гэтым прадугледжваліся пераўтварэнні ў сістэме кіравання. У адпаведнасці з задачамі мірнага часу была праведзена рэарганізацыя шэрагу наркаматаў. Аднаўленню нармальнага рэжыму працы на прадпрыемствах і ва ўстановах спрыяла адмена абавязковых звышурочных работ, аднаўленне 8-гадзіннага працоўнага дня і штогадовых аплачваемых водпускаў.

4 верасня 1945 г. быў ліквідаваны Дзяржаўны Камітэт Абароны. Асноўныя функцыі па кіраванні краінай былі засяроджаны ў руках Савета Народных камісараў. 10 лютага 1946 г. адбыліся выбары ў Вярхоўны Савет СССР другога склікання. Як і да вайны, ў бюлетэні ўносіліся прозвішчы папярэдне ўзгодненых ва ўсіх інстанцыях кандыдатаў у дэпутаты. У сакавіку 1946 г. адкрылася першая сесія Вярхоўнага Савета СССР другога склікання. На ёй быў зацверджаны пяцігадовы план аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі на 1946 – 1950 гг., сфарміраваны новы ўрад. 15 сакавіка быў прыняты закон аб пераўтварэнні Саўнаркама ў Савет Міністраў СССР.

Як пераможца ў вайне народ у большай ступені стаў адчуваць сваю годнасць і спадзяваўся, што яго жыццё палепшыцца, а роля ў вырашэнні грамадска-палітычных праблем павысіцца. Для ўлады ж галоўным на гэтым этапе было вяртанне народа пад поўны і ўсеахопны кантроль па ўзоры 30-х гг. Таму сутнасцю грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі, як і ва ўсёй краіне, у пасляваенныя гады аж да смерці І. Сталіна ў 1953 г. з'яўлялася перш за ўсё садзейнічанне органам улады ў ажыццяўленні гэтага ўнутрыпалітычнага курсу. Увогуле, усе прыкметы грамадска-палітычнага жыцця (наяўнасць партыі, грамадскіх арганізацый, галасаванні і выбары, сходы, шэсці, дэманстрацыі) самі па сабе існавалі, але былі звязаны з дзейнасцю толькі адной партыі – Камуністычнай. У Беларусі становішча ўскладнялася яшчэ тым, што ўлады з пэўным недаверам адносіліся да насельніцтва, якое часова пражывала на акупіраванай немцамі тэрыторыі, а таксама да рэпатрыянтаў з-за мяжы.

У 1945 – 1952 гг. роля Палітбюро як генератара палітычнага курсу ў параўнанні з даваенным часам значна знізілася. За гэтыя гады адбылося толькі два пасяджэнні Палітбюро з пратаколамі, усе астатнія рашэнні прымаліся вусным апытаннем. Функцыі партыйных і дзяржаўных органаў перапляталіся ўсё больш цесна.

На чале ўсёй грамадска-палітычнай сістэмы ў савецкай краіне стала Камуністычная партыя. Таму аднаўленню яе дзейнасці на вызваленай тэрыторыі кіруючымі коламі краіны надавалася першаснае значэнне. Кампартыя Беларусі, якая з'яўлялася састаўной часткай ВКП(б), у гады вайны панесла вялікія страты. Пасля вызвалення рэспублікі ад гітлераўскай акупацыі жыццё партыйнай арганізацыі пачало хутка аднаўляцца. Хуткі рост партыйнай арганізацыі рэспублікі, як і ва ўсёй краіне, вызначаўся перш за ўсё тым, што ў

грамадстве партыя была адзінай кіруючай сілай. Аснову партыі складалі пярвічныя партыйныя арганізацыі. Над імі ўзвышаліся райкомы, гаркомы, абкомы, ЦК КП(б)Б і ЦК ВКП(б). Для кожнай ступені партапарату падбор кіраўнікоў ажыццяўляўся па прынцыпу зверху ўніз. Існавалі і іх выбары, але яны насілі больш цырыманяльны характар.

У адпаведнасці з Канстытуцыямі СССР 1936 г. і БССР 1937 г. галоўныя функцыі дзяржаўнага кіраўніцтва і арганізацыі грамадскага жыцця належылі Саветам дэпутатаў працоўных. Аднаўленне Саветаў на вызваленай ад акупацыі тэрыторыі ажыццяўлялася па ініцыятыве партыйных камітэтаў адміністрацыйным шляхам. У 1947 г. адбыліся першыя ў пасляваенныя гады выбары ў Вярхоўны Савет БССР, а ў 1948 г. – у мясцовыя Саветы рэспублікі. Разгарнулася праца па наладжванні іх дзейнасці. Аднак становішча Саветаў у тагачаснай палітычнай сістэме мала паходзіла на сапраўднае народаўладдзе, якое дэкларавалася Канстытуцыяй. Рэальная ўлада належыла Камуністычнай партыі, волю якой і выконвалі Саветы.

У лютым 1947 г. на падставе новага Палажэння аб выбарах адбыліся выбары ў Вярхоўны Савет БССР другога склікання.

Актывізаваў сваю дзейнасць Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР. У яго склад уваходзілі аддзелы: інфармацыйна-статыстычны, юрыдычны, па ўліку і рэгістрацыі ўзнагароджаных, па падрыхтоўцы да разгляду хадайніцтваў аб памілаванні, фінансава-гаспадарчы, а таксама канцылярыя Прэзідыума і прыёмная Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета рэспублікі. З 1947 г. па 1965 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР кіруе арганізацыйна-масавай працай мясцовых саветаў і іх выканкамаў, зацвярджае палажэнні аб выбарах, прымае указы аб парадку правядзення выбараў, вырашае пытанні адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу ў рэспубліцы, здзяйсняе нарматворчую дзейнасць, ратыфікуе розныя міжнародныя дагаворы.

У пасляваенныя гады права было накіравана перш за ўсё на ўзнаўленне парушанай вайной народнай гаспадаркі. Змены ў савецкім заканадаўстве адбываліся галоўным чынам шляхам прыняцця адпаведных нарматыўных актаў заканадаўчымі органамі СССР.

У палітычным развіцці 1945–1953 гг. назіраюцца дзве процілеглыя тэндэнцыі – на захаванне і развіццё рэпрэсіўнай ролі дзяржавы і на фармальную дэмакратызацыю палітычнай сістэмы. Першая – праявілася ў вялікай колькасці арыштаваных і асуджаных за контррэвалюцыйныя злачынствы і антысавецкую агітацыю. Другая тэндэнцыя ў пасляваенным палітычным працэсе праявілася ў ажыўленні грамадскага жыцця, аднаўленні пасля доўгага перапынку з'ездаў дзяржаўных і грамадска-палітычных арганізацый СССР. У 1949 г. адбыўся X з'езд прафсаюзаў і XI з'езд камсамола (адпаведна праз 17 і 13 гадоў пасля папярэдніх). У 1952 г. адбыўся XIX з'езд партыі, які прыняў рашэнне перайменаваць ВКП(б) у КПСС.

Сістэма судовых органаў Беларусі была ўзноўлена ў тым жа стану, у якім яна існавала да вайны. Яна ўключала ў сябе народныя суды, якія дзейнічалі на тэрыторыі ўчастка, абласныя суды і Вярхоўны Суд БССР.

У адпаведнасці з арт. 14 Канстытуцыі СССР пытанні судаўладкавання і судаводства адносіліся да выключнай кампетэнцыі агульнасаюзных органаў. Рэспублікі не маглі прымаць уласныя законы адносна судовай сістэмы. Але кампетэнцыя Вярхоўнага Суда БССР пашыраецца.

Асноўныя тэндэнцыі палітычнага развіцця. У гады дэсталінізацыі пытанне аб забеспячэнні Саветам іх канстытуцыйнага паўнаўладзя не ставілася. Увага была сканцэнтравана на актывізацыі работы Саветаў, паляпшэнні дзейнасці ўсіх звенняў дзяржаўнага апарату. Павялічылася колькасць і актывізавалася дзейнасць камісій саветаў.

На падставе рашэнняў XX з'езда ў СССР адбываюцца пэўныя змены. Так, да кампетэнцыі рэспублікі было аднесена вызначэнне абласнога дзялення ў БССР, кіраўніцтва дарожным будаўніцтвам, транспартам і прадпрыемствамі сувязі рэспубліканскага значэння, а таксама прыняцце заканадаўства аб судаўладкаванні і судаводстве, грамадзянскага і крымінальнага заканадаўства.

Пачынаецца працэс адмены дробязнай апекі над рэспублікамі з боку саюзных органаў па пытаннях дзяржаўнага планавання і фінансавання, адносна рэгулявання рэспубліканскіх бюджэтных сродкаў, таксама была зменена практыка планавання ў вобласці сельскагаспадарчай вытворчасці. У 1954–1956 гг. у распараджэнне рэспублікі перадаецца некалькі тысяч прадпрыемстваў цяжкай і лёгкай прамысловасці, аўтамабільнага транспарту, сувязі, рачнога флоту, лясной прамысловасці, будаўнічых арганізацый і інш.

У 1957 г. у СССР адбыліся значныя змены ў сферы кіраўніцтва народнай гаспадаркай – створана сістэма саветаў народнай гаспадаркі (саўнаргасаў), пабудаваных на падставе тэрытарыяльнага прынцыпу. У БССР быў створаны адзіны Саўнаргас, які выступаў як агульны орган дзяржаўнага кіравання народнай гаспадаркай і быў надзелены пэўнымі выканаўча-распарадчымі паўнамоцтвамі. Актывізацыі нарматворчай дзейнасці савецкіх рэспублік у значнай ступені паспрыялі рашэнні XX з'езду КПСС, накіраваныя на пашырэнне правоў саюзных рэспублік у гэтай сферы. Так, унесены ў 1957 г. у сувязі з прыняццем агульнасаюзных законаў змены ў арт. 13 Канстытуцыі БССР аднеслі да кампетэнцыі рэспублікі прыняцце заканадаўства аб судовым ладзе і судаводстве, а таксама грамадзянскага і крымінальнага заканадаўства.

У наступныя гады на змену «эпосе адлігі» з яе шматлікімі рэформамі і пераўтварэннямі дзяржаўнага і партыйнага апарата савецкай дзяржавы прыйшла «эпоха застою». Яе характэрнымі рысамі стала адсутнасць радыкальных змен у жыцці дзяржавы.

Канстытуцыя Беларускай ССР 1978 г. Новая Канстытуцыя СССР (і канстытуцыі саюзных рэспублік) была падпарадкавана логіцы «кансерватыўнага рэфармавання». У Канстытуцыі дэкларавалася пашырэнне правоў асобы, але захаваная ў ёй тэндэнцыя ўзмацнення дзяржаўнага ўмяшальніцтва ва ўсе сферы грамадскага жыцця на практыцы прыводзіла да іх істотнага абмежавання. Асабліва вострай крытыцы быў падвергнуты артыкул 6, у якім КПСС абвешчалася кіруючай і накіроўваючай сілай грамадства, ядром палітычнай сістэмы – такога не было нават у Канстытуцыі 1936 г. Канстытуцыя

БССР 1978 г. па сваёй сутнасці і структурна была пабудавана, як таго патрабаваў агульнасаюзны закон, «у поўнай адпаведнасці з Канстытуцыяй СССР» і складалася з прэамбулы, 10 частак, 19 раздзелаў, якія ўключалі ў сябе 172 артыкулы. Абвешчалася, што БССР з’яўляецца суверэннай сацыялістычнай дзяржавай, якая самастойна здзяйсняе дзяржаўную ўладу на сваёй тэрыторыі (арт. 68).

З сярэдзіны 50-х гадоў савецкія рэспублікі, у тым ліку БССР, атрымліваюць некаторую самастойнасць у эканамічным і сацыяльна-палітычным жыцці, у сферы праватворчасці. Але нягледзячы на юрыдычны статус суб’екта міжнароднага права (як адна з краін-заснавальніц ААН) рэспубліка заставалася ў межах палітыкі і пад кантролем СССР.

Пытанні і заданні

1. Прааналізаваць асноўныя формы грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі ў пасляваенныя гады, раскрыць прычыны яго абмежаванасці ў кантэксце агульнадэмакратычных стандартаў.

2. Чым было выклікана імкненне кіраўніцтва краіны да аднаўлення грамадска-палітычнага жыцця пасля вайны па ўзоры 30-х гг.?

3. Што дазваляла Кампартыі ажыццяўляць кіраўніцтва ўсімі сферамі жыццядзейнасці грамадства?

4. Раствумацце, у якім сэнсе Саветы з’яўляліся не толькі органамі ўлады, але і формай удзелу насельніцтва ў грамадска-палітычным жыцці.

5. Зрабіце схему дзяржаўнай улады і асноўных грамадска-палітычных аб’яднанняў у БССР пасля вайны ў парадку іх падначаленасці.

6. Прааналізуйце асноўныя формы грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі пасля вайны. Як адносіліся да яго ўлада і насельніцтва?

7. Хто з тагачасных партыйных і дзяржаўных дзеячаў заслугоўвае, на вашу думку, павагі нашчадкаў?

8. Чаму ў гады Вялікай Айчыннай вайны адбылося некаторае змякчэнне ўнутрыпалітычнага курсу ўрада?

9. Якія абставіны выклікалі неабходнасць правядзення рэформы пасля смерці І. Сталіна? Чаму кіраўніцтва краіны павінна было пайсці на змену ўнутрыпалітычнага курсу пасля смерці Сталіна?

10. У чым праявілася дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі ў гады «хрушчоўскай адлігі»?

11. Складзіце схемы прадстаўнічай і выканаўчай улад БССР, якія існавалі ў сярэдзіне 50-х гг. Пакажыце, як усе гэта суадносілася з партыйным апаратам рэспублікі.

12. У 1961 г. XXII з’езд КПСС прыняў новую праграму партыі, якая прадугледжвала завяршыць у асноўным пераход да камунізму ў 1980-я гг. Вызначце, якія змены павінны былі адбыцца ў грамадстве, каб камунізм стаў рэчаіснасцю.

13. Чаму з другой паловы 60-х гг. паступова вызначыліся змены ў палітычным курсе ўрада, якія сведчылі аб спыненні далейшай дэмакратызацыі грамадскага жыцця?

14. Пералічыце асноўныя грамадскія арганізацыі, якія дзейнічалі ў краіне ў 70-х – першай палове 80-х гг. з вызначэннем іх функцый.

15. Дайце параўнальную характарыстыку грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі ў гады «хрушчоўскай адлігі» і «брэжнеўскага кансерватызму». Аб'екты параўнання: партыя, камсамол, прафсаюзы.

Бібліятэка БГУМІР

6. АБВЯШЧЭННЕ СУВЕРЭННАЙ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ. БЕЛАРУСКАЯ ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Новы этап развіцця беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці звязаны з ажыццяўленнем палітыкі перабудовы на рубяжы 1980–1990-х гг., абвяшчэннем дзяржаўнага суверэнітэту РСФСР, прыбалтыйскімі і іншымі рэспублікамі, развалам Савецкага Саюза. Беларускі народ і кіраўніцтва Беларускай ССР не выступалі ініцыятарамі знішчэння СССР ці пераўтварэння яго ў канфедэратыўную дзяржаву. Наадварот, яны імкнуліся захаваць Савецкі Саюз у выглядзе абноўленай федэрацыі. На агульнасаюзным рэферэндуме па пытанні аб захаванні Саюза ССР, які адбыўся 17 сакавіка 1991 г., 82,7 % агульнай колькасці выбаршчыкаў Беларусі прагаласавалі за захаванне СССР.

Падзеі ў Маскве ў маі – чэрвені 1990 г. узмацнілі цэнтрабежныя тэндэнцыі ў краіне і прывялі да «параду суверэнітэтаў»: падштурхнулі прыняцце падобных дэкларацый у іншых рэспубліках. 27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет БССР прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце рэспублікі ў складзе савецкай федэрацыі. Прынятае рашэнне не выражала волі большасці беларускага народа.

Падзеі 19–21 жніўня 1991 г. у Маскве паклалі пачатак распаду СССР. Да канца месяца парламенты Эстоніі, Латвіі, Украіны, Малдовы, Азербайджана, Кіргізіі і Узбекістана прынялі пастановы аб дзяржаўнай незалежнасці гэтых рэспублік. Пачалося фарміраванне органаў улады і кіравання суверэнных дзяржаў, кожная з якіх старалася пераадолець эканамічны крызіс самастойна, павялічваючы і без таго негатыўны ўплыў парушаных гаспадарчых сувязей.

25–26 жніўня 1991 г. нечарговая сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла закон «Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі», Пастанову аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР, у адпаведнасці з якой яна пачала называцца «Рэспубліка Беларусь», а ў скарачаных назвах «Беларусь». Старшынёй Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь быў выбраны С. С. Шушкевіч. Герб «Пагоня» і бела-чырвона-белы сцяг сталі дзяржаўнымі сімваламі Рэспублікі Беларусь.

Стварэнне суверэннай дзяржавы немагчыма без фарміравання органаў кіравання, арганізацыі ўласнага войска і іншых сілавых структур. Былі створаны Міністэрства ўнутраных спраў, Галоўнае ўпраўленне пагранічных войскаў пры Савецкім Міністраў Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўны мытны камітэт Рэспублікі Беларусь, Кантрольная палата рэспублікі. Камітэт дзяржаўнай бяспекі стаў падпарадкоўвацца Вярхоўнаму Савету Рэспублікі Беларусь. У сакавіку 1992 г. пачало дзейнічаць Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь. Беларуская армія налічвала тады 130 тыс. ваеннаслужачых.

1992–1994 гады – перыяд жорсткай палітычнай барацьбы ў Вярхоўным Савецкім рэспублікі па пытаннях эканамічнага жыцця, дзяржаўнага будаўніцтва, будучага саюза з Расіяй. Ішлі спрэчкі аб тым, якой рэспублікай павінна быць

Беларусь: прэзідэнцкай ці парламенцкай. У ходзе гэтай дыскусіі ўзрастаў палітычны аўтарытэт старшыні парламенцкай камісіі па барацьбе з карупцыяй А. Р. Лукашэнкі.

15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет рэспублікі прыняў новую Канстытуцыю – Асноўны закон Рэспублікі Беларусь. Згодна з ёю, Беларусь з’яўляецца унітарнай дэмакратычнай сацыяльнай прававой дзяржавай, якая валодае вяршэнствам і паўнатай улады на сваёй тэрыторыі. Канстытуцыяй у рэспубліцы ўведзена прэзідэнцкая форма кіравання.

Першым Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь 10 ліпеня 1994 г. выбраны А. Р. Лукашэнка. Для забеспячэння эфектыўнай дзяржаўнай палітыкі было праведзена рэфармаванне сістэмы выканаўчай улады, створана падпарадкаваная Прэзідэнту скразная вертыкальная структура, якая ўключае выканаўчыя і распарадчыя органы як у цэнтры, так і на месцах.

У мэтах вырашэння некаторых спрэчных пытанняў, якія ставіла палітычная апазіцыя і якія мелі прынцыповае значэнне для забеспячэння згоды ў грамадстве, па ініцыятыве Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь і ў адпаведнасці з яго перадвыбарнай платформай 14 мая 1995 г. быў праведзены рэспубліканскі рэфэрэндум, у якім прынялі ўдзел 64,8 % грамадзян, што мелі права ўдзельнічаць. На пытанне «Ці згодны Вы з наданнем рускай мове роўнага статусу з беларускай?» – «за» прагаласавалі 83,3 % грамадзян, прыняўшых удзел у галасаванні; «Ці падтрымліваеце Вы прапанову аб устанаўленні новага Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь?» – «за» 75,1 %; «Ці падтрымліваеце Вы дзеянні Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, накіраваныя на эканамічную інтэграцыю з Расійскай Федэрацыяй?» – «за» 83,3 %, «Ці згодны Вы з неабходнасцю ўнясення змяненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь, якія прадугледжваюць магчымасць датэрміновага спынення паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь у выпадках сістэматычнага або грубага парушэння Канстытуцыі?» «за» прагаласавала 77,7 %, прыняўшых удзел у галасаванні. Беларускі народ падтрымаў прэзідэнта, яго ўнутраную і знешнюю палітыку. Герб «Пагоня» і бела-чырвона-белы сцяг на рэфэрэндуме народам не былі прызнаны нацыянальнымі і дзяржаўнымі сімваламі. На рэфэрэндуме 1995 г. большасць народа выказалася за новую сімволіку, якая ўяўляе сабой крыху змененую дзяржаўную сімволіку Савецкай Беларусі.

Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнка і ўрад прапанавалі палітычны курс, накіраваны на стварэнне сацыяльна арыентаванай эканомікі, развіццё дэмакратычных працэсаў, забеспячэнне палітычнай стабільнасці і згоды ў грамадстве, паглыбленне інтэграцыі з Расіяй і іншымі дзяржавамі СНД, шматвектарнасць знешняй палітыкі дзяржавы, развіццё навукі, адукацыі і культуры, павышэнне дабрабыту народа.

Ва ўмовах палітычнай канфрантацыі А. Р. Лукашэнка ў адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь вынес пытанні, якія вызначаюць лёс дзяржавы, на рэфэрэндум.

Напярэдадні яго, 19–20 кастрычніка 1996 г. у Мінску адбыўся Усебеларускі народны сход, на якім з дакладам «Толькі народ мае права

рашаць свой лёс» выступіў А. Р. Лукашэнка. Дэлегаты схода, якія прадстаўлялі народ Беларусі, адобрылі ўнутраную і знешнюю палітыку, што праводзіла кіраўніцтва дзяржавы.

Ініцыраваны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкам рэспубліканскі рэферэндум адбыўся 24 лістапада 1996 г. З 7,4 млн чалавек, якія мелі права ўдзельнічаць у рэферэндуме, у галасаванні прынялі ўдзел каля 6,2 млн чалавек, ці 84,1 %. За прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі (новая рэдакцыя Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь), прапанаванымі прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкам, прагаласавалі каля 5,2 млн чалавек, ці каля 70,5 % грамадзян, унесеныя ў спісы для галасавання, у той час як за прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі, прапанаванымі дэпутатамі фракцый камуністаў і аграрыяў, прагаласавалі толькі 582 тыс. чалавек, ці 7,93 %.

На рэспубліканскім рэферэндуме была падтрымана прапанова А. Р. Лукашэнкі аб перанясенні Дня Незалежнасці Рэспублікі Беларусь (Дня Рэспублікі) з 27 ліпеня на 3 ліпеня – дзень вызвалення Мінска ад гітлераўскіх захопнікаў у Вялікай Айчыннай вайне («за» прагаласавалі амаль 5,5 млн чалавек, ці 88,18 % грамадзян, што прынялі ўдзел у галасаванні). Народ Беларусі выказаўся супраць свабоднай, без абмежаванняў куплі і продажу зямлі (5,2 млн чалавек, ці 82,88 %), супраць адмены смяротнай кары ў Рэспубліцы Беларусь (каля 5 млн чалавек, ці 80,44 %). Палітычная апазіцыя пацярпела сакрушальнае паражэнне.

У адпаведнасці з новай рэдакцыяй Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь замест аднапалатнага Вярхоўнага Савета ў складзе 260 дэпутатаў быў сфарміраваны двухпалатны парламент – Нацыянальны сход, які складаецца з Палаты прадстаўнікоў (110 дэпутатаў, выбіраемых народамі) і Савета Рэспублікі (па 8 чалавек выбіраюцца ад кожнай вобласці і г. Мінска і 8 чалавек прызначаюцца прэзідэнтам). Прэзідэнт з’яўляецца кіраўніком дзяржавы, гарантам Канстытуцыі, правоў і свабод чалавека і грамадзяніна. Кіраўніком выканаўчай улады з’яўляецца прэм’ер-міністр урада. Пашыраны правы і паўнамоцтвы Савета Міністраў, зменены парадак прызначэння асоб на некаторыя дзяржаўныя пасады і вызвалення гэтых асоб ад пасады ў адпаведнасці з Канстытуцыяй і заканадаўствам. Пашыраны правы грамадзян, ажыццяўляюцца працэсы далейшай дэмакратызацыі беларускага грамадства.

18 мая 2001 г. у Мінску адбыўся другі Усебеларускі народны сход. На ім з дакладам «За моцную, квітнеючую Беларусь» выступіў А. Р. Лукашэнка. Сход падвёў вынікі выканання Асноўных напрамкаў сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны на 1996–2000 гг., прынятых першым Усебеларускім народным сходам. Была абмеркавана і адобрана Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2001–2005 гг.

9 верасня 2001 г. Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь на новы 5-гадовы тэрмін выбраны А. Р. Лукашэнка. У тым жа годзе адбыліся дэмакратычныя выбары дэпутатаў двухпалатнага Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь.

З мноства прадстаўленых на конкурс тэкстаў гімна ў выніку іх

грамадскага абмеркавання ў 2002 г. былі адобраны і зацверджаны словы і музыка Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь. Аўтарам музыкі з'яўляецца кампазітар Нестар Сакалоўскі, аўтарамі слоў – паэты Міхась Клімковіч і Уладзімір Карызна.

17 кастрычніка 2004 г. адбыўся ініцыраваны Прэзідэнтам рэспубліканскі рэферэндум і свабодныя дэмакратычныя выбары дэпутатаў Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь. Сфарміраваны таксама новы склад Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу. На аснове галасавання на рэспубліканскім рэферэндуме з артыкула 81 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь выключана яго другая частка: «Адна і тая ж асоба можа быць Прэзідэнтам не больш двух тэрмінаў». Тым самым пераважная большасць беларускага народа пагадзілася з тым, каб А. Р. Лукашэнка нараўне з іншымі кандыдатамі мог балаціравацца ў час новых выбараў на пасаду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Важнай падзеяй навейшай гісторыі Беларусі з'явіўся трэці Усебеларускі народны сход, які адбыўся ў Мінску 2–3 сакавіка 2006 г. На сходзе з дакладам «Дзяржава для народа» выступіў Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнка. У дакладзе Главы дзяржавы, выступленнях дэлегатаў і гасцей сходу, у Праграме сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг., іншых дакументах і матэрыялах сходу падкрэслівалася, што галоўнымі вынікамі нашага руху наперад былі эканамічны пад'ём, палітычная і сацыяльная стабільнасць, моцная і эфектыўная ўлада, суверэнітэт, мір і бяспека краіны. Усенародны сход пацвердзіў стваральны, эвалюцыйны курс сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны, лінію на замацаванне адзінства народа на аснове ўсеагульнай прававой роўнасці, патрыятызму, павагі да традыцыйных каштоўнасцей беларускай культуры, павышэння грамадзянскай адказнасці і неўмяшальніцтва замежных краін ва ўнутраныя справы Рэспублікі Беларусь. Дэвіз пяцігодкі – «Дзяржава для народа», а галоўная стратэгічная задача – пабудова моцнай і квітнеючай Беларусі.

19 сакавіка 2006 г. у выніку свабодных дэмакратычных выбараў Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь на новы 5-гадовы тэрмін быў выбраны А. Р. Лукашэнка.

Ва ўмовах глабалізацыі, жорсткай канкурэнтнай барацьбы за рынкі збыту і сыравінныя рэсурсы, пабудовы новага постіндустрыяльнага інфармацыйнага грамадства важнейшым рэсурсам эканамічнага развіцця становіцца высокаадукаваны, фізічна здаровы і ўсебакова развіты чалавек, здольны працаваць на карысць краіны, генерыраваць новыя ідэі і паспяхова іх ажыццяўляць. Таму ў цэнтры беларускай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця знаходзіцца Чалавек, яго здароўе, адукацыя, зарплата, жыллё, пенсія, бяспека. Усё ў імя чалавека і для дабрабыту чалавека – такі глыбінны сэнс унутранай і знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь. Дзяржава для народа клапаціцца і будзе клапаціцца аб росце заробтнай платы, пенсій, стыпендыяў і іншых выплат насельніцтву, аб паляпшэнні жыллёвых умоў, умоў працы і адпачынку з тым, каб чалавек адчуваў сябе камфортна, ганарыўся тым, што жыве і працуе ў краіне, імя якой Рэспубліка Беларусь.

Пытанні і заданні

1. Растлумачце, чаму ў другой палове 1980-х гг. кіраўніцтва КПСС пачало палітычную рэформу?
2. Чаму для пераўтварэння палітычнай сістэмы прыхільнікі рэформы імкнуліся ў першую чаргу пазбавіць КПСС уладных паўнамоцтваў?
3. Пакажыце, якое значэнне для палітычнага жыцця грамадства мела ўвядзенне шматпартыйнасці.
4. Якія падзеі паклалі пачатак абвясчэння суверэнітэту Беларусі?
5. Раскажыце, як адбывалася фарміраванне органаў дзяржаўнай улады і кіравання Рэспублікі Беларусь у пачатку 1990-х гг.
6. Якія цяжкасці меліся ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі ў 1992–1994 гг.?
7. Што паслужыла прычынай склікання рэспубліканскіх рэферэндумаў? Якія рашэнні былі на іх прыняты?
8. Ахарактарызуйце значэнне склікання Усебеларускіх народных сходаў для грамадска-палітычнага жыцця Рэспублікі Беларусь.
9. Назавіце асноўныя этапы працэсу суверэнізацыі Беларусі.
10. Якія дасягненні і пралікі маюцца ў наш час у працэсе інтэграцыі Беларусі і Расіі?

Крыніцы і літаратура

1. Аб палітычных партыях: Закон Рэспублікі Беларусь ад 19 ліпеня 2005 г. // Звязда. – 2005. – 27 ліпеня.
2. Беларускія летапісы і хронікі. – Мінск, 1997.
3. Белоруссия в эпоху феодализма : сб. док. и материалов. В 4 т. – Минск, 1959–1960.
4. Борьба за Советскую власть в Белоруссии : документы и материалы. – Минск, 1968.
5. Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права ў дакументах і матэрыялах / А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо. – Мінск, 2003.
6. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі). Прынята на рэспубліканскім рэферэндуме 24 лістапада 1996 г. – Мінск, 1997.
7. Памятники русского права. – М., 1952. – Вып. 1, 2.
8. По воле народа. Из истории образования БССР и создания КПБ : документы и материалы. – Минск, 1988.
9. Политические партии Республики Беларусь : материалы для самостоятельной работы студентов. – Минск, 2005.
10. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 : тэксты, даведнік, каментарыі. – Мінск, 1989.
11. Терешкович, П. Гражданское движение в Белоруссии : документы и материалы (1986–1991) / П. Терешкович. – Минск, 1991.
12. Уния в документах : сборник документов и материалов / сост. В. А. Теплова, З. И. Зуева. – Минск, 1997.
13. Устаўная грамата Рады Беларускай Народнай Рэспублікі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – №1.
14. Астаповский, В. Е. История белорусской государственности / В. Е. Астаповский. – Минск, 2002.
15. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. – Мінск, 2000.
16. Верховный Совет Республики Беларусь : история и современность (1923–1998 гг.). – Минск, 1998.
17. Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / А. Ф. Вішнеўскі. – Мінск, 2003.
18. Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : некаторыя пытанні і адказы / А. Ф. Вішнеўскі, І. А. Саракавік. – Мінск, 1997.
19. Вялікае княства Літоўскае. У 2 т. : Энцыклапедыя. – Мінск, 2005–2006.
20. Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы. – Мінск, 2006.
21. Гісторыя Беларусі : падручнік.: У 2 ч. / пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. – Мінск, 2007.
22. Гісторыя Беларусі. У 6 т. – Мінск, 2002–2006.
23. Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. – Мінск, 1972–1975.
24. Государственность Беларуси. – Минск, 1999.

25. Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / Т. І. Доўнар. – Мінск, 2008.
26. Ермаловіч, М. Па слядах аднаго міфа / М. Ермаловіч. – Мінск, 1991.
27. Жытко, А. П. Гісторыя Беларусі (1945 – 2002 гг.) : вучэб. дапам. / А. П. Жытко, В. М. Фамін. – Мінск., 2005.
28. Загарульскі, Э. М. Заходняя Русь : IX–XIII стст. : вучэб. дапам. / Э. М. Загарульскі. – Мінск, 1998.
29. Исаев, И. А. История государства и права России / И. А. Исаев. – М., 1994.
30. Круталевич, В. А. История Беларуси : становление национальной державности (1917–1922 гг.) / В. А. Круталевич. 2-е изд. – Минск, 2003.
31. Круталевич, В. А. Очерки истории государства и права Беларуси / В. А. Круталевич. – Минск, 2007.
32. Кузнецов, И. Н. История государства и права Беларуси / И. Н. Кузнецов, В. А. Шелкопляс. – Минск, 1999.
33. Малиновский, В. И. История белорусской государственности / В. И. Малиновский. – Минск, 2003.
34. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2 ч. – Мінск, 1994–1995.
35. Сташкевич, Н. С. На пути к истине / Н. С. Сташкевич. – Минск, 1983.
36. Усебеларускі з’езд 1917. Сведчанне сучасніка // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – №1.
37. Энциклопедия гісторыі Беларусі. У 6 т. – Мінск, 1993–2003.
39. Юхо, Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / Я. А. Юхо. – Мінск, 2000.

Вучэбнае выданне

Новік Яўген Канстанцінавіч
Лютава Вольга Уладзіміраўна
Мікалаева Людміла Віктараўна і інш.

Дзяржаўнасць Беларусі: гісторыя і сучаснасць

Метадычны дапаможнік па курсу «Гісторыя Беларусі»

Рэдактар Т. М. Крукава
Карэктар Н. В. Цюхай
Камп'ютарная вёрстка Ю. Ч. Клачкевіч

Падпісана да друку 02.03.2011.
Гарнітура “Таймс”
Ум.-выд. арк. 2,5.

Фармат 60x84 1/16.
Надрукавана на рызографе.
Тыраж 300 экз.

Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 2,44.
Заказ 419.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі»
ЛВ №02330/0494371 ад 16.03 2009. ЛП №02330/0494175 ад 03.04.2009.
220013, Мінск, П. Броўкі, 6